

Znakovi i poruke

VI-1-2013

VI-1-2013

Znakovi i poruke

Komunikološki koledž u Banjaluci

Znakovi i poruke

Signs and Messages

Znakovi i poruke: časopis iz komunikologije
Signs and Messages: A Journal of Communication

Broj VI-1-2013

ISSN 1840-3239

UDK 0/9

Znakovi i poruke je međunarodni naučni časopis iz komunikologije. U njemu se iznose opisi, objašnjenja, tumačenja i mišljenja o raznolikim pitanjima ljudskog komuniciranja u savremenom društvu. Zadatak časopisa je osvjetljavanje ljudskog komuniciranja iz različitih teorijskih i disciplinarnih polazišta, uz pomoć različitih metoda. Prvi broj *Znakova i poruka* izашao je 2007. godine. Časopis izlazi jednom godišnje.

Izdavač

Komunikološki koledž u Banjaluci / Banja Luka College of Communications

Vojvođanska 2, 78000 Banja Luka, RS, BiH

051-321-200, zip@kfbl.edu.ba, www.kfbl.edu.ba/ZiP/ZiP, www.blcc.edu.ba/ojs

Za izdavača

Pred. mr Biljana B. May

Glavni i odgovorni urednik

Prof. dr Aleksandar Bogdanić

Likovni i tehnički urednik

Pred. mr Ljubica Janjetović

Redaktor i lektor

Jelena Ćurguz

Štampa

Grafid, Banja Luka

Tiraž

300 primjeraka

Anonimna recenzija

Izvorne naučne radove koji se predaju za objavljivanje u *Znakovima i porukama* pregledaju stručnjaci za oblast iz koje je rad pisan, na temelju čijih prijedloga uredništvo odlučuje o objavljinjanju rada. Recenzenti ne znaju identitet autora radova. Autori mogu poslati za objavu samo neobjavljene radove, a predajom radova za publikaciju u *Znakovima i porukama* autori se obavezuju da iste radove ne šalju za objavu u drugim časopisima.

Autorska prava

Sva prava na sadržaj ovog časopisa ima izdavač. Zabranjeno je kopiranje, snimanje, preštampavanje, objavljinjanje i distribucija časopisa ili bilo kog njegovog dijela bez pismene dozvole izdavača. *U člancima se iznose stavovi i mišljenja autora, a ne izdavača. Autori su odgovorni i za izraz, stil i sadržaj članka.* Copyright © 2013. Komunikološki koledž u Banjaluci/Banja Luka College of Communications.

Uredništvo

Članovi uredništva i savjeta uredništva navedeni su u nastavku impresuma na strani 121.

SADRŽAJ

VI-1-2013

Izvorni naučni radovi

POSTSTRUKTURALISTIČNOST U TEORIJAMA ROLANA
BARTA

Ljubica Janjetović.....1

DVA POGLEDA NA ODNOSE S JAVNOŠĆU: SPIN I RITUAL
Tatjana Đermanović.....23

ZNAČAJ KORPORATIVNE KOMUNIKACIJE U DRUŠTVENO
ODGOVORNOM POSLOVANJU

Jelena Cvijović, Milica Kostić-Stanković i Milena Sarić.....37

VRLI NOVI POSTPATRIJARHALNI SVIJET U *ŽENI NA RUBU*
VREMENA MARDŽ PIRSI

Milka Bojanjić 55

BRITKO PERO SATIRIČARA: BORIS DEŽULOVIĆ KAO
UČESNIK U JAVNOM DISKURSU

Mladen Bubonjić 77

Izvorni naučni radovi na engleskom jeziku

O SEMANTIČKIM OBILJEŽJIMA PRIDJEVA U TABLOIDIMA

Nevena Vučen 91

POZIV ZA PREDAJU RADOVA.....106

TABLE OF CONTENTS

VI-1-2013

Original research articles

POST-STRUCTURALISM IN THE THEORIES OF ROLAND BARTHES	
Ljubica Janjetović.....	1
TWO VIEWS ON PUBLIC RELATIONS: SPIN AND RITUAL	
Tatjana Đermanović.....	23
THE IMPORTANCE OF CORPORATE COMMUNICATION IN CORPORATE SOCIAL RESPONSIBILITY	
Jelena Cvijović, Milica Kostić-Stanković i Milena Sarić.....	37
A BRAVE NEW POST-PATRIARCHAL WORLD IN MARGE PIERCY'S <i>WOMAN ON THE EDGE OF TIME</i>	
Milka Bojanjić	55
THE SHARP PEN OF A SATIRIST: BORIS DEŽULOVIĆ AS A PARTICIPANT IN PUBLIC DISCOURSE	
Mladen Bubonjić	77
Original research articles in English	
ON THE SEMANTIC FEATURES OF TABLOID ADJECTIVES	
Nevena Vučen	91
CALL FOR ARTICLE SUBMISSIONS	118

Izvorni naučni radovi/
Original research articles

Izvorni naučni rad

POSTSTRUKTURALISTIČNOST U TEORIJAMA ROLANA BARTA

UDK 14:821.133.1.09 Bart Rolan
doi:10.7251/zip06113001j

Ljubica Janjetović*

Komunikološki koledž u Banjaluci, Bosna i Hercegovina

Ovaj rad analizira teorije francuskog mislioca Rolana Barta. Ciljevi ove studije bili su ponovni pregled Bartovih ideja, preispitivanje njegovog doprinosu savremenoj misli i, konačno, njegovo pozicioniranje u savremenoj teoriji. Metodološki pristup korišten u radu je kritička analiza, a glavni zaključci su da je podjela na „Barta strukturalistu“ i „Barta poststrukturalistu“ uslovna, te da ne postoji prelomni trenutak u Bartovoj misli koji bi označio njegov prelaz sa strukturalizma na poststrukturalizam. Pojam ‘poststrukturalističnost’ koji je korišten u radu predstavlja kvalifikaciju Bartovog diskursa, a ne konkretnе vremenske faze u koju se Bartove ideje i tekstovi mogu svrstati. Konačno, Bartov opus posmatran je kao metatekst.

Ključne riječi

Bart, poststrukturalističnost, tekst, intertekstualnost, paradoks

Uvod

Ovaj rad se bavi pojmovima kao što su tekst, intertekstualnost, čitalac kao aktivni učesnik i stvaralac značenja, uzajamni odnos teksta i čitaoca, neutralno pisanje, i drugi, u smislu u kojem ih je koristio francuski mislilac Roland Bart (Roland Barthes). Iako se navedeni pojmovi dovode u vezu sa poststrukturalizmom kao intelektualnim pokretom, kada je u pitanju Roland Bart ne treba govoriti o podjeli na strukturalističku i poststrukturalističku fazu. Daleko je prihvatljivije, kao što će u radu biti pokazano, govoriti o elementima poststrukturalizma (podjednako i strukturalizma) u Bartovim radovima, odnosno o poststrukturalističnosti (ili strukturalističnosti) kao osobini njegovog stila. Predmet ovog istraživanja je upravo poststrukturalističnost Bartovog opusa. Pojam poststrukturalističnost je prihvatljiviji od termina „teorije“ (iako će pojam teorije biti korišten u analizi pojedinih koncepcata iz Bartovog opusa) iz razloga što je Bart pred kraj svog

*ljubica.janjetovic@kflb.edu.ba

života odustao od teorijskog diskursa. Poststrukturalističnost označava Bartov subjektivni i teorijski pristup i biće analiziran na nivou cijelog Bartovog opusa.

Pored toga, ovaj rad prikazuje odnos između Barta i njegovih savremenika, kao i drugih teorija iz istog polja, kao što su teorije teksta. U radu su obrađeni različiti uticaji i diskursi koji su pomogli u oblikovanju Bartovog poststrukturalističkog stila. U prikazu je korišten pojам teksta u smislu u kojem ga je Bart koristio, ali je pojam djela ili rada korišten u mnogo širem kontekstu, te u vidu pismene i objavljene forme.

U toku svoje bogate intelektualne karijere, Bart je često bio povezivan sa i svrstavan u različite pravce i teorijske pristupe. Smatran je semiologom, osnivačem mitologije, strukturalistom i začetnikom nove kritike, ali on je uvijek, kako to navodi Alen, bio teoretičar koji je „pisao iz pozicije van usstanovljenih normi, stoga van pozicije moći“ (Allen, 2004, str. 3), uvijek u opoziciji i nikad potpuno u jednoj „struji“. Bartov teorijski opus se opire klasifikaciji, a svaki pokušaj njegovog svrstavanja je neprihvatljiv. Ova podjela je neprihvatljiva ne stoga što ne postoje razlike u Bartovim radovima već što su te razlike bitnije na nivou njegovog stila, nego na nivou pojedinih teorija.

Bart je bio poznat po nemiru, neprestanoj promjenjivosti i borbenosti. Kad god je osjetio da su njegove ideje ili pristupi postali opšteprihvaćeni, Bart je „mijenjaо svoj diskurs i praksi izmještao negdje drugdje“ (Allen, 2004, str. 4). Bio je „majstor“ u pronalaženju tih drugih mjesta – „prostora izuzećа“ (Evans, 2009) kao što su blaženstvo, punktum, neutralno pismo, prazan znak, tijelo, pojmovi pisljivog, akratičkog i drugi. Nova terminologija služila mu je, između ostalog, u borbi protiv doksi, a ono što se može okarakterisati kao poststrukturalistično u Bartovim radovima nije niz tekstova koji stižu nakon „Smrti autora“ (Barthes, 1977), *S/Z-a* (Barthes, 2002), *Carstva znakova* (Barthes, 1992) ili *Zadovoljstva u tekstu* (Bart, 1975), kako su to različiti autori tvrdili (Allen, 2006; Bužinjska i Markovski, 2009; Culler, 2001), već uporna borba sa jezikom i kritički stav prema vladajućem diskursu i opšteprihvaćenom mišljenju.

Umjesto da se traži element na koji bi se Bart mogao svesti, Džonatan Kaler tvrdi da ga treba posmatrati kao „čovjeka iz dijelova“ koji nemaju zajedničkog imenioca (Culler, 2001). Kaler pristupa Bartu kao kritičaru, polemičaru, strukturalisti, hedonisti, teoretičaru i na kraju piscu, jer želi istaći Bartovu „neuhvatljivost“ i stalnu promjenjivost prostora njegovog intelektualnog djelovanja. Ova borba ponekad je Barta dovodila u paradoksalne situacije, ali budući da je i sam pojam poststrukturalizma, kako navodi Grejem Alen, paradoksalan (Allen, 2004), tražiti ono postrukturalistično u Bartovim radovima znači ići tragovima paradoksa.

Strukturalističnost i/ili poststrukturalističnost u Bartovim tekstovima

Iako se ovaj rad u osnovi bavi poststrukturalističnošću Bartovog diskursa, u ovom dijelu rada biće pokazano kako se podjednako mogu tražiti i druge odlike u njegovim teorijama, kao što je, na primjer, strukturalističnost.

„Nulti stepen pisma“ (1971), koji uvodi Barta u francuski intelektualni milje, često se smatra „pravim mikrokosmosom“ (Lavers, 1982) njegovih stavova. Već tada Bart nagovještava tematiku kojom će se baviti do kraja karijere, iako će pristupe ovim fenomenima formulisati tokom vremena, te stalno mijenjati i usvajati nove, drugačije modele analize. Iako nastaje u kontekstu Sartrovog djela *Šta je književnost?* (1981), „Nulti stepen pisma“ sam postaje kontekst za ideju „književne i političke posvećenosti“ koja će biti primjetna kako u ranim tako i u kasnim Bartovim tekstovima, kao što su „Rasinov čovjek“ (1971), „Istorija ili književnost“ (1971), *S/Z* (Barthes, 2002) i „Rat jezika“ (Barthes, 1989), a problem etičnosti jezika, osim u „Nultom stepenu pisma“, može se pronaći u njegovim radovima o Rob-Grijieu, Brehtu, Ajzenštajnu i drugim avangardnim piscima. Ideje tjelesnog zadovoljstva i prostora pisanja (koje će Bart kasnije razraditi u *Zadovoljstvu u tekstu* (1975) i *S/Z*-u (Barthes, 2002)), vidljive su, kako tvrdi Kaler, još u Bartovom ranom bavljenju Mišleom (Culler, 2001). Ideja fragmenata kao izvora zadovoljstva začeta u ranom djelu o Mišleu, biće razrađena i primijenjena u *Rolan Bart po Rolanu Bartu* (Bart, 1992) i *Fragmentima ljubavnog govora* (Bart, 2011).

Ideja aktivnog čitaoca, koja se smatra jednim od najvećih poststrukturalističkih doprinosa savremenoj kritici, prisutna je kod Barta i u ranim esejima, kao što je „Kritika i istina“ (1971). S druge strane, *S/Z* (Barthes, 2002) nastao krajem šezdesetih, predstavlja primjer koji pokazuje da Bart razmišlja o strukturološkoj aktivnosti ne kao proizvodjenju značenja, već kao načinu na koji se može pokazati kako je značenje moguće. To je aktivnost koja pokazuje kako preplitanje kodova omogućava stvaranje značenja. Ideja ovakve strukturalističke aktivnosti nije nova, ona se pojavila još u eseju „Kritika i istina“ na samom početku Bartovog intelektualnog djelovanja.

Novi pojmovi neopterećeni prethodnim značenjem, kao dodatne dimenzije Bartove poststrukturalističnosti, koji omogućavaju novo sagledavanje kulturoloških fenomena i njihovo lingvističko izučavanje, pojavljuju se prvi put u *Mitologijama* (2009) i zadržavaju se sve do kraja Bartove karijere. U „Elementima semiologije“ (1971) Bart uspostavlja semiologiju kao (ortodoksnu) nauku, ali nekoliko godina kasnije, pod uticajem Julije Kristeve, uviđa „semiološki paradoks“ u koji je uspostavljena nauka zapala (Moi, 1986), te joj suprostavlja teoriju teksta i zahtijeva njen rekonstituisanje.

Važna osobina Bartove poststrukturalističnosti je dijalektički pristup jeziku i književnosti koji je vidljiv u jukstapozicioniranju pojmoveva kao što su: paradigma/sintagma, denotacija/konotacija, pisljivo/čitljivo, *ecrivance/ecriture*, enkratičko/akratičko, metaforičko/metonimijsko, punktum/studijum, autor/čitalac i drugi. Neke od ovih pojmoveva Bart je usvojio od teoretičara kao što su Sosir, Gremas i Hjelmslev. Ovaj pristup se pojavio vrlo rano u Bartovoj misli i zadržao sve do kraja njegovog opusa.

Konačno, Bartove teorije se mogu analizirati kao paradoksi, od kojih najveći paradoks predstavlja *Svijetla komora: zapis o fotografiji* (Barthes, 1982), u kojoj je očigledan subjektivni pristup i tumačenje, kao i autorsko značenje protiv kojeg se Bart cijelog života borio. Većina onog što su poststrukturalisti naglašavali, odnosno onog na šta je Bart stavljao fokus u kasnim radovima, već je bilo prilično očigledno u njegovim takozvanim „strukturalističkim“ spisima.

S druge strane, pismo, označeno u „Nultom stepenu pisma“ (1971) kao set kodova i konvencija koje autor dijeli sa određenom zajednicom i kao sistem strukture svakog teksta, bilo je glavni objekt propitivanja tokom cijele Bartove karijere. Bartova posvećenost analizi strukture i pisma može se pratiti u „Elementima semiologije“ (1971), *Sistemu mode* (Barthes, 1990) i *Mitologijama* (2009), kao i u „Uvodu u strukturalnu analizu narativa“ (Barthes, 1977) i *S/Z-u* (Barthes, 2002). Ovi tekstovi ističu ulogu strukture u razumijevanju pisanja, odnosno čitanja kao pisanja i bave se efektima strukture na čitaocе. Ideju strukture, iako ne uvijek u tako eksplicitnom obliku, Bart je zadržao do kraja karijere. Od semiologije znaka i sistema označavanja Bart dolazi do semiologije teksta i čitanja, a od lingvističkog izučavanja strukture tekstova dolazi do strukture čitanja i čitalačkog odgovora. Iz ovih razloga Bart bi se mogao, iznad svega, smatrati strukturalistom, te se Bartovi radovi mogu čitati i drugačije – u smislu traženja onog strukturalističnog u njima.

Zbog stalno prisutne ideje strukture, Bart se može smatrati prvenstveno strukturalistom, ali iz razloga neprestane promjenjivosti, inovativnosti, paradoksalnosti i drugih osobina, može se tražiti i „ono poststrukturalistično“ u njegovim radovima bez nepotrebne rigidne podjele na faze i pravce. Ova dualističnost Bartovog diskursa može, iako ne nužno, da se čini paradoksalnom, ali je potpuno u skladu sa Bartovim idejama borbe.

Bartova poststrukturalističnost ili poststrukturalistično u Bartovim spisima

Iz prethodno navedenih razloga, u radu neće biti govora o Bartovim fazama i periodima, nego se rad bavi posebnim osobinama Bartovog stila

označenim kao poststrukturalističnost i biće razmatrane na nivou cjelokupnog Bartovog opusa, a ne skupu tekstova i teorija označenih u pojedinim izvorima kao njegov poststrukturalistički period.

Poststrukturalističnost kao odlika Bartovog stila može se tražiti i prepoznati u vidu raznolike tematike, različitih pristupa, posvećenosti, suprotstavljanja i borbe, preispitivanja i kritičnosti i, na kraju, paradoksalnosti. Budući da je Bart bio „čovjek paradoksa“, kako je sam sebe opisao u *Rolan Bart po Rolanu Bartu* (1992), paradoksalnost se može smatrati najvažnijom osobinom njegove poststrukturalističnosti.

Pored toga što se Bart (cijelog života) bavio paradoksima kao borbom protiv doksi, njegove ideje često odišu paradoksalnošću kao vidom borbe protiv samog sebe i otpornosti na vlastite ideje koje prijete da postanu stabilne. Ponekad se Bartova paradoksalnost očituje u različitim pristupima ili analiziranim fenomenima, a ponekad u različitoj upotrebi termina. Bartova paradoksalnost podrazumijeva i izaziva borbu i suprotstavljanje opšteprihvaćenom i univerzalnom, ali i ona sama je proizvod tog suprotstavljanja.

Paradoksalnost Bartovih ideja, kao uostalom i sama poststrukturalističnost, najbolje dolaze do izražaja kada se prate tokom cijelog Bartovog opusa. Vrijednost pisanja kao jedan od fenomena koji je Barta neprekidno zaokupljao, u ranim radovima predstavljena je terminom neutralnosti, kao na primjer u „Nultom stepenu pisma“ (1971), dok je u radovima poslije šezdesetih vidljiva u pluralnosti značenja, primjerice u *S/Z*-u (Barthes, 2002), a u kasnijim radovima, kao što su *Fragmenti ljubavnog govora* (2011), ista vrijednost se prepoznaće u fragmentarnosti, subverzivnosti, neprestanoj borbi i sukobljavanju sa ideologijom (bez obzira na orientaciju pomenute ideologije), kao i u samom činu pisanja kao „neprelaznom glagolu“ (Barthes, 1989), dakle u prostoru pisanja oslobođenom značenja. Međutim, već u *Rolan Bart po Rolanu Bartu* (1992) vrijednost pluralnosti nije više u mnoštvu značenja, nego u mogućnosti drugačijeg značenja, a paradoks nije nužno opoziciono značenje (koje je kao takvo opet stabilno značenje) već u „novašnom“ koje nije potpuno novo. Neutralno pisanje nije više „nulti stepen pisma“, niti Kamijevo „bezbojno“ pisanje, nego prelazi na drugi nivo jezika na kome oponira nasilnom pismu. Novi pojam neutralnog jezika koji Bart razvija u esejima „Rat jezika“ (Barthes, 1989) i „Podjela jezika“ (Barthes, 1989) podrazumijeva jezik koji nije van konflikta, nego je ili u suprotnosti sa „pozicijom moći“ ili „van nje“, tj. marginalizovani jezik, drugačiji ali ne nužno u opoziciji, budući da jezik doksi ne mora nužno biti jezik „vladajuće“ grupe. Neutralno pismo Bart naziva akratičkim i suprotstavlja ga enkratičkom koje je jezik moći, pri čemu predlaže da se umjesto pojma jezika podjednako može

koristiti pojam diskursa. S obzirom na to da je, kako Bart tvrdi, nemoguće izbjegći jezik kao takav, jedino što se može učiniti jeste biti svjesan pluralnosti jezika i biti „posvećen“ pisanju (Barthes, 1989).

Ideja subverzivnog marginalizovanog jezika (diskursa) koji može da ruši uspostavljene društvene norme i zakone, dakle angažovanog jezika, pojavljuje se još u *Mitologijama* (2009). Bart govori o mitu kao depolitizovanom iskazu, dok je jezik potlačenih i siromašnih uvijek jezik akcije i otpora, dakle politizovani jezik koji nije niti može biti mit, dok god je revolucionaran i dok god nešto mijenja. Kada se takav jezik uspostavi kao stalan, on postaje mit i protiv njega se treba boriti novim jezikom.

Opozicija između enkratičkog i akratičkog jezika, tvrdi Alen (Allen, 2004), može se posmatrati u odnosu sa drugom, takođe veoma važnom Bartovom opozicijom između *écrivance* i *écriture*. *Écrivance* je nasilni jezik (pisanje) autora, jezik moći, njegov cilj je prenošenje značenja i u službi je ideologije, a *écriture* je pravo pisanje, „pisanje radi pisanja“ (Allen, 2004). Pojam *écriture* pojavljuje se još u „Nultom stepenu pisma“ (1971) u kome Bart razlikuje *écriture* od ličnog stila pisca kao „obojenog“ pisma.

U bliskoj vezi sa idejom pisanja je i Bartova ideja posvećenosti. Prema Bartu, posvećeni pisac je „onaj koji teži autentičnom pismu iako zna da će svi oblici pisanja kad-tad biti asimilovani u književnosti“ (Allen, 2004, str. 24) i koji se neprestano bori sa konvencijama i tradicijom iako zna da nikad u potpunosti neće moći da se oslobođi tragova tradicije. S druge strane, posvećeni kritičar je onaj koji ne usvaja samo jedan oblik pisanja, nego je prilagodljiv svim oblicima (str. 24). Budući sam i kritičar i pisac, Bart je tako sebe doveo u bar još dva paradoksa. Alen tvrdi da je ovaj paradoksalni odnos pisca i kritičara samo obogatio Barta te da je on postao kritički pisac, dakle ono što je od najranijih dana zagovarao i navodio kao zadatak svake teorije, dakle i teorije književnosti, a to je da preispituje i kritikuje ono što se pojavljuje kao prirodno i univerzalno. Teorija mora da napada jezik jer je jezik taj koji se pojavljuje kao stabilan i bezvremen. Budući da je teorija književnosti upravo sama književnost, ona mora da se pojavljuje kao kritika jezika, društva i ideologije, ali u takvom obliku u kome neće skrивati poziciju sa koje zauzima stavove.

Pored književnosti, kultura je, takođe, predstavljala vještačke tvorevine i vrijednosti, te se Bart u *Mitologijama* (2009), svom možda najuticajnijem djelu, i u *Sistemu mode* (Barthes, 1990) pojavljuje kao kritičar kulturološkog i modnog mita i znakovnih sistema. Deceniju i po nakon nastanka *Mitologija*, Bart piše esej pod nazivom „Mitologija danas“ (Barthes, 1989). Ovaj esej se pojavljuje kao kritika kritike, kao Bartova kritika samog sebe. U „Mitologiji danas“ Bart se osvrće na mitologiju kao naučnu disciplinu čijem je konstituisanju i sam doprinio (ali i na vlastito djelo, budući da

naziv eseja podjeća na esej „Mit danas“ (2009) iz ranijeg perioda) i zahtjeva preispitivanje mitologije kao nauke. Bart tvrdi da se u toku tih petnaest godina, uslijed razvoja nauke o čitanju, promijenio i sam objekt ispitivanja, tj. mit, te nova mitologija (ili semiologija) treba ne samo da razotkrije značenje mitološke poruke (da demitifikuje ili demistifikuje mit), nego da „uzdrma“ sam znak. Umjesto destrukcije označenog, treba razgraditi sam znak. Budući da je „mitološka frazeologija“ i sama postala mitska i indokrirana, Bart tvrdi da je neophodno usvojiti novu koja će se sastojati od koncepata kao što su citatnost, reference i stereotipi (Barthes, 1977). U „Mitologiji danas“ očigledan je uticaj Deridine dekonstrukcije, ali je na rekonstituisanje semiologije kao nauke najveći uticaj ipak imala Kristeva čiju primjedbu o paradoksalnoj situaciji semiotike koja se dešava uslijed lingvističkog pristupa jeziku koji homogenizuje ono što je po prirodi heterogeno, tj. sam jezik, Bart uvažava.

U tekstu „Semiotika: kritička nauka i/ili kritika nauke“ (Moi, 1986) Kristeva predlaže novu teorijsku aktivnost koju naziva „semanaliza“, čiji bi smisao bio u prepoznavanju sistematskih ograničenja u okviru svake označavajuće prakse. Zadatak prethodne strukturološke semiologije bio je da odredi te granice, a dalji pomak semiologije ka govornom subjektu podijeljenom na svjesno i nesvjesno, značenjsko i simboličko, omogućen je zahvaljujući psihanalitičkim teorijama Fojda i Lakana. Kristeva usvaja pojmove genoteksta – jezičkog sistema, i fenoteksta – označavajuće prakse, da bi objasnila odnos svjesnih i nesvjesnih (psiholoških) pokretača subjekta, tj. odnos sposobnosti/izvođenje s ciljem da se „postulira heterogenost bioloških operacija koje su u skladu sa označavajućim operacijama, kao i da se proučava dijalektika ovog odnosa“ (str. 30). Nova semiologija (*semeiotika*) se tako uspostavlja kao samorefleksivna kritička teorija.

Pored toga što je semiološka aktivnost dospjela u paradoks, Bartova strukturološka aktivnost zasnovana na razlikama između klasičnih i avantgardnih tekstova, takođe je doživjela paradoks koji je postao očigledan u *S/Z*-u (Barthes, 2002). Krajem šezdesetih, Bart počinje zagovarati novu radikalnu književnu praksu – praksi stvaralačkog čitanja (čitanja-pisanja). Baveći se čitanjem, koje zaokružuje u kratkom eseju „O čitanju“ (1999), Bart otkriva strukturu čitanja – strukturaciju, u najtradicionalnijim tekstovima (npr. u Balzakovom *Sarasinu*), čime poništava svoju početnu pretpostavku o podjeli na klasične tekstove i moderne tekstove, tj. na one koji ispunjavaju očekivanja čitalaca i one koji, kako tvrdi Kaler, krše očekivanja i zahtijevaju uspostavljanje nove metode čitanja u samom čitaocu (Culler, 2001). U *S/Z*-u (Barthes, 2002) Bart koristi termine reverzibilnih (pisljivih ili „teško čitljivih tekstova“) koje razrađuje u *Rolan Bart po Rolanu Bartu* (1992) i ireverzibilnih ili djelimično reverzibilnih (čitljivih) tekstova. U

prvu grupu svrstava avangardne tekstove koji se opisuju narativu i hronologiji i koji dozvoljavaju više značnost, a u drugu klasične tekstove namijenjene u vijek istom čitanju, tj. namijenjene jednom, univerzalnom autorskom značenju iako se, onako kako je to Bart učinio sa *S/Z*-om, i ovi tekstovi mogu pročitati drugačije u zavisnosti od izabrane tačke pristupa.

Uvodeći hedonistički pristup u teoriju teksta, pojmove pisljivog i čitljivog Bart zamjenjuje pojmovima zadovoljstva i naslade, a neutralnost pisanja postavlja u domen samog tijela (aktivnog) čitaoca. Djelimično pisljivi tekstovi (koji mogu biti i klasični) su tekstovi za zadovoljstvo, a oni potpuno reverzibilni postaju tekstovi za nasladu. Ideje preispitivanja i borbe sa vlastitim doksama navode Barta da čitljivim i pisljivim tekstovima u *Rolan Bart po Rolanu Bartu* pridruži treću tekstuallnu formu – „prijemčivi“ tekst, tekst „s onu stranu“. Prema Bartu (1992), „prijemčivo bi bilo ono nečitljivo koje hvata, gorući tekst“ (str. 141). Navedena nadogradnja je posljedica uticaja Deridinih dekonstruktivističkih ideja o „beskonačnoj igri“ u kojoj svaki označeni na narednom nivou postaje novi označilac. Ovu treću dimenziju Bart će tražiti i na drugim mjestima kada bude analizirao Ajzenštajnov stil i značenje u filmu, kao i u *Svjetloj komori* (Barthes, 1982) i *S/Z*-u (Barthes, 2002) kada bude analizirao detalje i razmišljao o „efektu stvarnog“ (Barthes, 1989).

S/Z je za Barta značajan i po tome što je u ovom djelu konačno uobičio teoriju teksta uvodeći pojmove teksta i intertekstualnosti. Ovi pojmovi nisu originalno Bartovi nego ih je preuzeo od Kristeve i, posredno preko nje, od Bahtina. Sudeći prema Kristevoj, Bahtinov jezik je dijaloške prirode i ostvaraće se u specifičnim društvenim situacijama. Čitanje tekstova odigrava se na mjestu presjeka sintagmatske ose koja se ostvaruje u odnosu subjekta i adresanta i paradigmatske ose teksta, videne u terminima teksta i konteksta (Moi, 1986). U ovako konstruisanoj teoriji teksta, Alen (Allen, 2006) vidi uticaj Sosirove radikalne lingvističke teorije o sinhronijskim lingvističkim sistemima i proizvoljnosti znaka (odnosno njegove zavisnosti od drugih znakova u sistemu) koja je objavljena u čuvenom *Kursu opšte lingvistike* (1996), a koji je za Barta značio isto koliko i Bahtinova teorija, te teorija Julije Kristeve.

Bahtinov dijalogizam i teorija polifonije književnih tekstova uticali su na Kristevu u smislu da iznađe termin intertekstualnosti kao skupa diskurzivnih kulturoloških značenja iz kojih je konstruisan tekst. Intertekstualnost za Kristevu ne podrazumijeva samo izvor i uticaj (dakle kontekst), nego i stvaranje novog objekta i novu proizvodnu praksu aktivnog učestvovanja u proizvodnji značenja, tj. samu strukturaciju. Prethodni tekstovi i diskurzivno znanje postaju kontekst za čitanje svakog pojedinačnog teksta u kome se prvobitni autorski glas izgubio.

Nova teorija teksta koju oformljuje Kristeva, a koju je preuzeo i Bart, izbjegava pojam društvenog konteksta, te svaki tekst posmatra referentno sa drugim tekstovima, kodovima i diskursima. Zapravo, intertekstualnost postaje kontekstualnost u okviru koje se ostvaruje tekst kao takav. Pored intertekstualnosti, u Bartovoj i Kristevinoj tekstualnoj teoriji važan je i pojam pluralnosti, ne u smislu pojedovanja više značenja, nego u mogućnosti otkrivanja različitih značenja kao proizvodnog procesa. Odnos teksta i čitaoca više se ne posmatra kao odnos svjesnog subjekta i stabilnog autonomnog objekta (Allen, 2004) nego se i subjekti, tj. autor i čitalac, kao i sam tekst, nalaze u aktivnom procesu.

Kristevin subjekt, kada se nađe nasuprot teksta, postaje dio dijalektičkog odnosa između dva označavajuća polja ili procesa, između dva diskursa: simboličkog i semiotičkog, svjesnog i nesvjesnog (Moi, 1989), odnosno u procesu korišćenja već postojećeg značenja i procesa proizvođenja značenja. Čitalac je, dakle, suočen sa metodološkim poljem, sa dinamičkom strukturom teksta koju sam stvara u aktivnom procesu proizvođenja značenja. Struktura teksta je proces, a ne stanje, ona je struktura čitanja jer tekst postoji samo u čitanju. Autorska poruka je narušena strategijom čitanja, a objektivni pojam značenja (*signification*) zamijenjen je subjektivnim pojmom značaja (*significance*). Tako Bart, od strukturalne analize narativa dolazi do tekstualne analize koja se više ne bavi načinom na koji tekst nastaje, statičnom strukturom označenog, nego načinom na koji se tekst čita, dinamičkom strukturom čitanja i mrežom označilaca, tj. strukturacijom.

U teoriji teksta i/ili teoriji čitanja, Bart ističe da struktura teksta (na primjer ona sastavljena od pet kodova koju Bart konstruiše da bi „razotkrio funkcionalisanje“ Balzakovog *Sarasina*) nije konačna niti nepromjenjiva. Svaki čitalac treba da uspostavi svoju mrežu kulturološkog znanja koje će mu omogućiti čitanje određenog teksta, da razmisli o svakom i najmanjem detalju teksta (kao što je to Bart uradio u *S/Z*-u (Barthes, 2002)) i pokuša da odredi kako se svaki od tih detalja odnosi prema nekom prethodno konstruisanom kodu.

S/Z je tekstualna analiza koja „eksplicitno naglašava svoju povezanost sa psihanalizom“ (Rushton i Bettinson, 2010) i koja se, s aspekta poststrukturalističke misli, bavi govorom i iskazom čitaoca u tekstu (tj. Sosirovim *parolama*), pri čemu čitalac kao subjekt nije izvor značenja, nego proizvod isprepletenih kulturoloških kodova unutar kojih operiše i iz kojih izvlači značenje (Allen, 2004). Čitalac je taj koji određuje „posljednji kod“, a teorija teksta se bavi interpretacijom (ne jezičkom konstrukcijom) koja se postiže „lomljanjem“ teksta na fragmente (leksije) čijom se beskonačnom kombinatorikom značenja ostvaruje višeznačnost teksta.

Pored uticaja čitaoca na tekst, Barta zanima i šta je to što „tekst, znak, tekstualnost i jezik čine jezičkom subjektu“ (Allen, 2004, str. 92). Ovaj odnos Bart analizira u takozvanim „hedonističkim“ tekstovima (Allen, 2004), na primjer u *Zadovoljstvu u tekstu* (1975) u kome ni tekst ni subjekt nemaju absolutnu moć uticaja na onog drugog. Bartov „kontradiktorni perverzni subjekt“, kako ga karakteriše u *Zadovoljstvu u tekstu*, prolazeći kroz tekst uživa u dosljednosti svoga sopstva (koje Bart doživljava kao tjelesno zadovoljstvo u tekstu), ali traga za njegovim gubitkom, tj. za nasladom. Trenutak blaženstva ili naslade u tekstu doživljava se kao gubitak identiteta, a ne njegovo pronalaženje, te subjekt, subjektivnost i sopstvo prestaju da budu pojmovi koji se odnose na jednog referenta.

„Obasjavanjem“ teksta i „raspršivanjem“ značenja Bart je „raspršio“ i subjekta-čitaoca. To isto učinio je i Balzakovom liku. Sam naslov *S/Z* (Barthes, 2002), koji je skraćenica od Sarasin/Zambinela (*Sarasin/La Zambinella*), dualističan je i predstavlja moguće psihanalitičko tumačenje odnosa dva lika u pomenutoj priči. Spoznaja da je Zambinela muško utiče na Sarasina u smislu gubitka identiteta, odnosno potrebe za preispitivanjem vlastitog identiteta koja se tragično završava. Zambinela je, govoreći diskursom psihonalize, Sarasinova druga ličnost.

Ova dekonstrukcija tradicionalnog pojma čovjeka-subjekta, nastala pod uticajem Deridine dekonstrukcije i Kristevinog psihanalitičko-marksističkog pristupa jeziku, očigledna je i u *Rolan Bart po Rolanu Bartu* (1992). U ovom tekstu Bart koristi pojmove „ja“, „on“ i „R. B.“ kada se referira na samog sebe da bi dekonstruisao postojeći koncept autora i pokazao da je on odsutan iz polja teksta, budući da se zamjenice koriste za osobe koje su odsutne. U tekstu Bart ostavlja samo „likove iz romana“. Dupliranje samog naslova pomenutog Bartovog djela, kako navodi Alen (Allen, 2006), takođe upućuje na dekonstrukciju čovjeka-subjekta. Bart, kao i Kristeva, vidi tekst kao mjesto „gubitka“ subjekta. Subjekat se gubi u tekstu jer ponavlja već izgovorene rečenične konstrukcije.

Jakobsonove „šiftere“ (zamjenice o kojima raspravlja i u „Elementima semiologije“ (1971) i „Nultom stepenu pisma“ (1971)) Bart je koristio i u *Fragmentima ljubavnog govora* (2011). Raspravu o odnosu autora i teksta, kao i teksta i čitaoca, Bart je započeo mnogo ranije u eseju „Pisanje je neprelazni glagol“ (Barthes, 1989) u kome tvrdi da onoga ko stoji iza teksta, dakle pisca, a ne autora kao jedinog izvora značenja, treba ostaviti unutar prostora pisanja ne kao psihološkog subjekta, već kao agenta akcije. Problem odnosa pisca i teksta, kao i teksta i čitaoca, prisutan je u *S/Z*-u (Barthes, 2002) i u „Uvodu u strukturalnu analizu narativa“ (Barthes, 1977) u kojima Bart raspravlja o temi naratora.

Za Barta je autor odsutan iz polja pisanja, odnosno čitanja kao aktivnosti novog pisanja. U tekstu ostaje samo dekonstruisan „prazan znak“, kao što su, između ostalog, i svi drugi znakovi u tekstu, i kao što je i sam tekst. Pojam praznog znaka bio je veoma važan kako u Bartovim teorijama tako i poststrukturalizmu uopšte. Ovaj pojam Bart razrađuje u *Carstvu znakova* (Barthes, 1992), ali se ideja o praznom znaku javila još ranije u *Mitologijama* (2009), u kojima Bart pokazuje kako se mitološko tumačenje uspostavlja na dva nivoa: na nivou predstavljanja i simboličkom nivou. Znak iz sistema značenja prvog nivoa postaje označilac u sistemu značenja drugog reda. Na ovom drugom nivou na kome dolazi do „pražnjenja znaka“ prvog stepena pri čemu on postaje „prazan označeni“, „uspostavljaju se veze sa značenjem ... dajući predstavljanju moć istine kao prisustva“ što „navodi čitatelja da ... skokovito prelazi na iznošenje vrijednosnih sudova koji imaju etičke i moralne implikacije“ (Trifonas, 2002, str. 15).

U *Carstvu znakova* (Barthes, 1992) Bart ide dalje i uspostavljanje značenja prenosi na novi nivo, ali se ova „igra označilaca“ ne završava tu nego postaje „beskrajna igra“ u kojoj svaki označeni postaje označilac novom označenom. U ovakovom postavljanju odnosa označioca i označenog vidan je uticaj Deridine dekonstrukcije i „decentralizacije“, odnosno ispisivanje autora iz teksta. Autor koji uspostavlja „igru značenja“, tj. strukturu, sam nije uključen u nju, stoga ne može prekinuti niti zaustaviti označavanje nego se ono nastavlja u procesu čitanja i upisivanja značenja od svakog novog čitaoca.

Mit i znakovni sistemi ostaju glavni objekti propitivanja u *Carstvu znakova* „ali kao konvencije s kojima se valja poigravati i u njima uživati“ (Trifonas, 2002, str. 18). U *Carstvu znakova* Japan je „prazan znak“ oslobođen zapadnog mita o njegovom značenju, a posjetilac (između ostalih sam Bart) je taj koji po prvi put piše istoriju i kulturu Japana. Tako Bart u japanskoj kulturi konačno pronalazi svijet oslobođen stabilnog i jasnog značenja o kome je sanjao još u „Nultom stepenu pisma“ (1971).

Razmišljanje o praznim znakovima i semiotici grada vidljivo je, osim u *Carstvu znakova*, u kratkom eseju *Semilogija i urbanizam* (Barthes, 2005) u kome Bart raspravlja o potrebi semiološkog pristupa u čitanju gradskih znakova. Pozivajući se na Strosa i urbanu semiologiju, te Igoovu *Bogorodičinu crkvu u Parizu*, Bart raspravlja o ljudskom prostoru kao prostoru označavanja. Grad je pisanje u prostoru, diskurs kojim govore njegovi stanovnici, a njegovi dijelovi su prazni znakovi koje ispisuju čitaoci (stanovnici i/ili posjetioci). Bart govori o centru grada kao najvažnijem „praznom znaku“ kome čitaoci upisuju značenja i na osnovu kojeg prave sliku grada kome centar pripada. Bart se ponovo poziva na Japan za koji tvrdi da njegovi centri, budući da su ili opasani dubokim kanalom ili

skriveni iza zelenila, nikada ne označavaju neku posebnu aktivnost, nego ih „korisnik grada“ ispisuje u toku svog prisustva. S druge strane, većina zapadnih gradova (na primjer Rim, čiji su pojedini dijelovi opterećeni istorijskom simbolikom u tolikoj mjeri da se to kosi sa funkcionalanjem samog grada, odnosno dijela grada) opterećeni su značenjem. Za Barta je svaki grad struktura koju nikada ne treba do kraja ispuniti.

U cilju borbe protiv dominantnog diskursa, Bart kontrastira različite teme i različite pristupe: struktura čitanja predstavlja izazov strukturi teksta, tjelesno zadovoljstvo treba da šokira teoriju teksta, a ljubav i sentimentalnost kao tabu teme treba da se suprotstave radikalnom ljevičarskom diskursu (Allen, 2004). S druge strane, teme koje se iznova pojavljuju u Bartovim tekstovima analizirane su i sagledane na nov način. Jedna takva tema i polje istraživanja je fotografija koja je Barta zaokupljala od samih početaka. U *Sistemu mode* (Barthes, 1990), „Elementima semiologije“ (Bart, 1971), *Mitologijama* (2009) i „Retorici slike“ (Barthes, 1977), Bart analizira način na koji fotografска slika generiše značenje, dok se u *Svjetloj komori* (Barthes, 1982) bavi fotografskim kodom, njegovim prividnim nedostatkom i odnosom fotografije prema vremenu i stvarnosti. U ranijim tekstovima o fotografiji Bart primjenjuje strukturalistički model analize razrađen u *Mitologijama*, ali ne uzima u obzir specifičnost jezika slike. U tekstovima „Fotografska poruka“ (Barthes, 1977) i „Retorika slike“ Bart razmišlja o paradoksalnosti fotografije kao prividno nekodiranom odnosu prema referentu, ali shvata svoju zabludu, te u *Svjetloj komori* započinje primjenu dinamičkog modela analize slike. U pomenutom djelu, Bart razmišlja o odnosu fotografije i vremena. Fotografija se pojavljuje kao prikaz objekta koji je „prisutan“, a zapravo se radi o objektu koji je „nekada bio tu“ i predstavlja trag o događaju koji se desio. Postojeći trag o subjektima, objektima i događajima suočava subjekta-posmatrača sa beskonačnim ponovnim „susretima“ i ponovnim gubicima onoga koje je „odsutno“.

Bartove ideje o gubitku i odsutnosti pojavljuju se u *Zadovoljstvu u tekstu* (1975), *S/Z-u* (Barthes, 2002) i *Fragmentima ljubavnog govora* (2011), gdje Bart „ljubavi radi ono što je radio Balzaku u *S/Z-u* ili sebi u *Rolan Bart po Rolanu Bartu*: razgradije je kako bi pokazao da kada se njome govori ona postaje daleko veći kulturni fenomen nego što smo mi obično spremni da priznamo“ (Starok, 2006, stav 1). Djelo *Fragmenti ljubavnog govora* je po mnogo čemu značajno za Barta: u njemu se pojavljuje „najnovelističniji“¹ oblik Bartovog pisanja do tada; u potpunosti je intertekstualni konstrukt sastavljen od različitih ljubavnih diskursa koji potiču iz književnih tekstova, psihologije, filozofije, razgovora sa priateljima, ličnog iskustva, Lakanovog „ogledala“ i Bodrijarove simulacije, te iz dramske forme koja podsjeća na

Brehta; pisan je u fragmentima²; i, konačno, bavi se tematikom i diskursima koji su marginalizovani³.

Repertoar ljubavne imaginacije u *Fragmentima ljubavnog govora* (2011) sastavljen je od osamdeset fragmenata koje Bart naziva figurama. Figure su „omeđene kao znak“, „pamte se kao slika ili priča“ (str. 20) i predstavljaju „stanje duha ili jezika“, budući da su Bartovi „ljubavnici“ ni fiktivni ni realni, nego gramatički subjekti (Starok, 2006, stav 5). Pojam imaginarnog u Bartovim djelima dolazi iz Lakanove teorije ogledala, kao i Sartrove fenomenologije u kojoj imaginacija, slično kao Bartov ljubavni diskurs, ne pripada nikome, kako tvrdi Starok (2006), te je tako oslobođena bilo kakve ideološke „zloupotrebe“. Ljubavni govor se sastoji od imaginarnih slika o odsutnim objektima koje likovi stvaraju u slučaju odsustva voljenih bića, pri čemu svaka pa i najmanja okolnost može biti protumačena kao znak odnosa između subjekta koji voli i voljenog objekta. Pitanje slike kao imaginacije za Barta je uvijek bio problem međusobnog odnosa riječi i slika, bilo da se radi o vizuelnim ili verbalnim slikama. Slika je problematizovana prvo u „Nultom stepenu pisma“ (1971) kroz analizu pisma i autorskog stila, zatim u *Mitologijama* (2009) kroz analizu reklame, fotografije, filma i spektakla (Ungar, 1989), a kasnije razrađena u teoriji fotografije u „Retorici slike“ (Barthes, 1977) i *Svijetloj komori* (Barthes, 1982).

U ljubavi, kako tvrdi Starok (2006), Bart cijeni sve ono što je pretjerano, a u toj pretjeranosti može se prepoznati ista ona posvećenost koju Bart cijeni i u pisanju i u kritici. Ljubavni govor postaje neutralno pismo za kojim je Bart žudio i o kome je sanjao cijelog života.

Pitanje referenta u fotografiji javlja se u Bartovim kasnijim raspravama, kao što su „Treći smisao“ (Barthes, 1977) i *Svijetla komora* (Barthes, 1982), koji se mogu analizirati u kontekstu ranije razvijene teorije teksta. Razmišljajući o slojevitosti teksta i analizirajući elemente Ajzenštajnovog stila u filmskoj slici, Bart dolazi do pojma filmičnog. Filmično je ono što izaziva i subverzira, što se opire narativu i očiglednom značenju, ono što omogućava značenje ali ga samo ne nosi, prazan znak iz *Carstva znakova* (Barthes, 1982). To je beskonačna igra čitaoca sa označiocem, „otkačeno“ neuhvatljivo značenje. Treći smisao je ono što se ne može pronaći u strukturi i što postoji samo u „tragovima“. On je dualističan i uključuje ideje „prisutnosti“ i „odsutnosti“ unutar narativa, a neprestanim poigravanjem sa prisustvom i odsustvom on (treći smisao) „nadigrava“ značenje i postaje „oličenje kontranarativa“ (Barthes, 1977). Značenje postoji samo kad je realnost odsutna i shvaćeno je kao suprotnost realnosti, stoga ono što nije značenje, a to je treći smisao, jeste ono realno (Barthes, 1989). To što je, prema Bartu, filmično u filmu, novelistično u romanu, a u reklami za

tjesteninu Panzani italijanistično, što je van strukture jezika, to je isto ono što se može prepoznati kao poststrukturalistično u njegovim tekstovima.

Detaljnu analizu trećeg smisla u fotografskoj slici Bart daje u *Svijetloj komori* (Barthes, 1982) u kojoj je očigledno potpuno odustajanje ne samo od objektivnog naučnog, nego i čistog teorijskog diskursa. Za razliku od prethodnih eseja o fotografiji, *Svjetla komora*, okrenuta emotivnom odgovoru posmatrača, nudi fenomenološki (ne više ideološki) koncept fotografiske slike u kome Rabate (1997) prepoznaje ponovni Sartrov uticaj na Barta. Fotografija je i dalje vizuelni trag prošlih bića i objekata, ali bit fotografije u *Svijetloj komori* nije u predstavi stvarnosti, nego u svjesnoj slici onih koji su odsutni. Fotografije ne služe da se gledaju, nego da izazovu emocije kod posmatrača, slika postaje strast, a svijest o slici postaje svijest o želji.

Novu teoriju fotografije postavljenu u prvom dijelu, Bart u drugom dijelu *Svjetle komore* primjenjuje na ličnim fotografijama, pri čemu uvodi nove pojmove studijuma i punktuma. Studijum je takva „struktura“ koja odgovara čitljivim tekstovima i komunikativnom nivou, dok punktum, koji se opire očiglednom i proizvodi blaženstvo, predstavlja ekvivalent „otkačenom“ značenju. U *Svijetloj komori* Bart koristi pojam „reference“ da označi ono što se nalazi van jezika, a što je u fotografiji „afektivno“ i što posmatrača snažno privlači. To afektivno u fotografiji je detalj (ili punktum), ono što se može naći u slikarstvu i pozorištu, kao uostalom i na filmu, iako je doživljaj filmske slike nešto drugačiji i uvijek zavisан od ostalih frejmova i narativa. Fotografija, slično pozorištu (budući da portretisane osobe na fotografiji zauzimaju poze te tako fotografija podsjeća na pozorišnu scenu), predstavlja „uznemiravajuće prisustvo života zaustavljenog u određenom trenutku trajanja, oslobođenog svoje sudbine“ (Ungar, 1989, str. 152). „Od teksta slika“ u *Svijetloj komori* Bart oblikuje „sredstva za scenografiju lične drame“ (str. 149). U ovom tekstu Bartov čitalac nema „posljednju riječ“.

Teorija fotografije u *Svijetloj komori* predstavlja „kritički osvrt na probleme percepcije, putem psihoanalize i semiotike“ (Ungar, 1989, str. 152), a subjektivni pristup nagovještava napuštanje teorijskog diskursa i „oživljavanje autora“ koga je Bart toliko izbjegavao. Iako je problem fotografskog jezika Bartu bio zanimljiv upravo iz razloga njegove višeznačnosti i neodređenosti, u *Svjetloj komori* Bart je analiziranim fotografijama dao nešto od svog značenja. Pored toga, u pomenutom djelu Bart se više bavi samim tekstrom, tj. fotografijom, a ne toliko posmatračem (čitaocem) i odnosom teksta i posmatrača. Traženje smisla i povratak na stari (početni) sartrijanizam čine *Svjetlu komoru* Bartovim najvećim paradoksom.

Ono protiv čega se Bart cijelog života borio nije samo značenje, već njegova predstava u vidu stabilnog, univerzalnog i jedinog mogućeg značenja.

Predmet njegove kritike bile su ideologija i istorija koje su se pojavljivale pod maskom prirodnog, kao iluzije prirodnosti. Bilo da se radi o semilogiji, književnosti ili o književnoj teoriji, Bart tvrdi da je njihovo učešće u političkim i društvenim događajima neophodno. Književnost treba da se bori protiv ideologije, istorije i tradicije opterećene značenjima. To je upravo ono što je Bart radio u *S/Z-u* (Barthes, 2002) kada je pokušao da pokaže kako je Sarasin bio zaveden kulturološkim stereotipima pomoću kojih je čitao svijet oko sebe i koji su ga doveli u zabludu koja ga je stajala života. Sarasin se koristio istim onim vještački stvorenim kulturološkim kodovima kojima ideologija i mit zamagljuju stvarnost i stvaraju iluziju stvarnosti i „efekat stvarnog“. Književnost i kritika treba da se uključe u društvenu borbu, ali tako što se neće prikazivati kao prirodne i skrivati poziciju sa koje zauzimaju stav, nego ukazati na očiglednost ideologije na koju se oslanjaju. Da bi mogle biti dovoljno kritične, te da same ne bi zapale u dokse, takve nauke moraju biti samokritične i neprestano promjenjive. Svaki novi pristup omogućava odmak u smislu neophodne kritičke distancije.

Bartovoj društvenoj angažovanosti treba dodati i borbu protiv pasivnog konzumerizma i komodifikacije umjetnosti, književnosti i kulture. Njegova teorija teksta koja slavi aktivnog učesnika predstavlja upravo njegov način borbe protiv pasivnosti koja postaje očigledna u masovnoj kulturi kao što je, između ostalog, i kritika iznesena u *Mitologijama* (2009) i *Sistemu mode* (Barthes, 1990). Bart razlikuje djelo od teksta po tome što se prvo kupuje i čita, a zatim brzo zamjenjuje novim, dok se drugo može čitati više puta, uvijek iznova i na različite načine. Za Barta čitati znači natjerati tijelo da radi.

U analizi muzike, Bart uvodi pojam „zrna“ kao dijela muzičke kompozicije koji bi se mogao poistovjetiti sa „trećim smislom“ u filmu i punktumom u fotografiji. Bartovo „zrno“ je „tijelo glasa koji pjeva, ruke glasa koji piše, ud koji radi“ (Barthes, 1977, str. 188). Svoju teoriju aktivnog hedonističkog učesnika Bart primjenjuje na muziku i tvrdi da analiza muzike ima više veze sa teorijom teksta nego sa istorijom muzike.

Posuđujući termine Julije Kristeve, Bart navodi da postoji muzika koja je djelo ili čisti fenotekst, kao i ona koja je genotekst. Muzika kao fenotekst, koju čini veći dio popularne muzike (iako se, prema Bartu, i u popularnoj muzici mogu razlikovati ova dva vida muzike), služi reprezentaciji, ekspreziji, prenošenju emocija i poruka, ona je namijenjena da nešto znači, ona je muzika za slušanje. S druge strane, muzika kao genotekst, kao „pisanje“, služi za čisto tjelesno zadovoljstvo, ona donosi užitak, njena vrijednost je u tjelesnom uzbuđenju (Barthes, 1977). Tjelesno zadovoljstvo u tekstu koje ponekad dostiže stepen erotičnosti, skoro pretjerano i uvredljivo kao u

Zadovoljstvu u tekstu (Bart, 1975), podsjeća na Bahtinov „karnevalski diskurs“ koji „ruši zakone jezika“ (gramatiku i semantiku) i predstavlja „društveni i politički protest“, diskurs sa marginom koji izaziva „lingvističke kodove i službene zakone“ (Moi, 1986, str. 36).

Bart slavi amatersko izvođenje muzike naspram profesionalnog upravo iz razloga što amaterizam očiglednim pokazuje prirodno, a ne odglumljeno. U profesionalizmu je prirodno sakriveno iza tehnike postignute mnogobrojnim ponavljanjima, a ponavljanje je ono što stvara dominaciju jednog naspram onog marginalizovanog, dakle dokse.

Bartov esej „Od djela do teksta“ (Barthes, 1999) nudi raspravu o razlikama između pojmove tradicionalnog djela i savremenog teksta, te novom, interdisciplinarnom pristupu koje takav pomak zahtijeva. Budući da interdisciplinarnost zahtijeva „stvaranje novog objekta“ (Barthes, 1989, str. 72), Bart predlaže tekst kao objekat nove analize. Prema njegovim riječima, tekst je, za razliku od djela, metodološko polje koje se pokušava smjestiti „tačno iza granice dokse“, dakle „tekst je uvijek paradoksalan“ (Bart, 1999, str. 204). Prepostavljajući da je Bart u pravu i da je tekst uvijek u paradoksima, Bartove teorije i ideje mogu se, koristeći njegov vlastiti jezik, označiti kao tekstovi jer su i one u paradoksima.

Prethodno istraživanje pokazalo je da Bart nije bježao od paradoksa, nego je u njih svjesno zapadao, on ih je tražio kako u književnosti, tako i u događajima oko sebe. Oni su prisutni u *S/Z*-u (Barthes, 2002) i u Bartovim tvrdnjama da je Kristevin diskurs bio diskurs sa marginom, te da je njen položaj na francuskoj književnoj i intelektualnoj sceni, budući da je bila žena i stranac, paradoksalan. Bart se, dakle, trudio da njegova djela postanu tekstovi.

Prema Bartu, tekst se opire klasifikaciji i upravo je sačinjen od takvog otpora (1999). Budući da se Bartov teoretski opus opire klasifikaciji, može se zaključiti da je Bart stvorio „fragmentarni“ Tekst, koji obuhvata i komentariše sve ostale njegove tekstove. Bart je stvorio vlastiti metatekst, čime je zapao u još jedan paradoks, budući da je metajezik i metateoriju smatrao mitologizacijom jezika, odnosno doksom.

Ono što se može opisati kao poststrukturalistično u Bartovim radovima je osobina Bartovog diskursa i/ili stila kojim je analizirao određene društvene fenomene, a ne vremenski okvir tokom kog su nastali njegovi tekstovi. To je poseban ton u Bartovim idejama koji odražava neprestanu borbu, kako sa tradicijom i ustaljenim načinima mišljenja tako i sa samim sobom, to je neprestana potreba za preispitivanjem, kritikom i samokritikom, to je borba sa jezikom, kao što je između ostalog i ovaj rad borba sa Bartovim „jezikom“.

Pozicioniranje Barta na savremenoj teorijskoj sceni

Danas, poslije više od trideset godina od Bartove smrti, njegov uticaj nije više tako očigledan. Njegovi pristupi nisu više tako radikalni, a njegova toliko puta citirana, skoro mitološka ideja o „smrti autora“, predstavlja najčešću tačku kritike. Kritika upućena na račun objavljivanja „smrti autora“ danas, više nego ikada, ima smisla zbog postojeće politike autorskih prava. Međutim, pomenuta politika sama jeste jedan vid ideologije i komodifikacije djela, te je Bart možda i bio u pravu. Kako god bilo, u savremenom svijetu autora nije moguće izbjegći i, kako je to Bart želio, potpuno odstraniti iz teksta. Autor se vratio i to na „velika vrata“, a svako čitanje teksta, bar kada je u pitanju kritičko čitanje ako se uvaži poststrukturalistička tvrdnja o čitanju kao aktivnom procesu, može se doživljavati ne kao otkrivanje autorovog značenja u smislu konačne istine, nego kao otkrivanje njegovih nedosljednosti i paradoksa, dakle kao borba sa piscem. Autor je, ako ništa drugo, osoba koja kombinuje kodove i ideje, skuplja ih i usmjerava čitanje. Autor je, u tom slučaju, potreban tekstu da bi se čitalac, pored jezika, imao sa kim boriti dok prolazi kroz polje čitanja. Kako je pisanje borba, tako je i čitanje borba sa onim ko stoji u tekstu, bio to autor sa velikim ili malim A, pisac ili lik u priči. U savremenom postmodernističkom svijetu moguće je jedino objaviti „rat autoru“, a ne njegovu smrt.

Sljedeće zamjerke Bartovim teorijama bile su u vezi sa njegovom semiologijom, koja je kritikovana jer je ispitivane fenomene svela na lingvističke znakove, te potenciranjem lingvističkog modela i posmatranjem svih kulturnoških praksi i objekata kao jezika, odnosno kao pisanja, dovela do mitološkog odnosa prema književnosti kao nauci. Bart je takvim odnosom stvorio mit o lingvistici, stvorio je ono protiv čega se sam borio, te dospio u još jedan od svojih paradoksa.

I pored svega, Bartova teorijska zaostavština je nesporna. Bartovi kritički radovi predstavljaju nezaobilaznu literaturu u oblasti semiologije i književnosti, a izazvali su i pojavu savremene kulturnoške kritike u analizi ideoloških vrijednosti koje se prenose kulturnoškim objektima. Bart je, na primjer, svojim *Mitologijama* (2009) naučio savremenog čovjeka da čita reklame, pri čemu naglasak treba staviti na riječ čitanje, te da prepozna činjenice koje te reklame zamagljuju. Savremena semiotika čitanja književnih djela, kako tvrdi Kaler (Culler, 2005), duguje mnogo Bartovoј revidiranoj semiotici, njegovoј teoriji teksta i pojmu intertekstualnosti. Bartova analiza narativa uticala je na stvaranje i razvoj zasebne teorije narativa, a Bartov uticaj na teoriju književnosti i kritiku uopšte (ne samo francusku) očigledan je i ne zahtijeva dodatno objašnjenje.

Teorija zadovoljstva u tekstu i pojam aktivnog učesnika uticale su na kulturološke studije, kao i savremene teorije medija. Bartove ideje koriste se u studijama popularne kulture da bi se objasnili fenomeni kao što je uživanje u medijskim sadržajima i spektaklu. Teorija subverzivnosti popularne kulture Džona Fiska zasnovana je na nešto izmijenjenoj Bartovoj teoriji masovne kulture. Dok Bart tvrdi da je jezik masovne (popularne) kulture enkratički jezik, jezik moći, jezik doksi (Barthes, 1989), Fisk smatra da popularna kultura nije homogena nego se unutar popularne kulture uvijek mogu naći elementi otpora glavnim kulturološkim tokovima (2001). Neprestana promjenjivost ukusa uživalaca pop kulture i traženje alternativnih formi su, prema Fisku, izraz pobune i neslaganja sa opšteprihvaćenim vrijednostima, dakle Bartov akratički diskurs. Popularna kultura se, dakle, bori protiv same sebe. Ona je paradoksalna po sebi.

Bartove rasprave o rvanju i striptizu kao spektaklima koje je razradio u *Mitologijama* (2009), kao i pojmovi zadovoljstva i naslade, Fisku i drugim teoretičarima popularne kulture nezaobilazni su u objašnjavanju pojma uživanja u savremenim medijskim spektaklima. Dakle, u savremenim studijama popularne kulture moguće je pronaći Bartovu poststrukturalističnost. Budući da je postmodernizam većim dijelom zasnovan na idejama poststrukturalizma, to se nameće kao logično.

Bartov doprinos, koji je proistekao iz njegove neprestane promjenjivosti i mobilnosti, jeste i shvatanje i određenje pojma interdisciplinarnih studija, koje su danas čest pristup u savremenoj teoriji. Prema Bartu, interdisciplinarnost podrazumijeva ne samo izbor teme i primjene različitih naučnih pristupa u njenoj analizi, nego stvaranje novog objekta ispitivanja koji ne pripada ni jednoj nauci, kao što je, na primjer, Bartov pojam teksta. Tekst je za Barta, ostajući u okvirima interdisciplinarnih studija, „teorija koja se mora rasparčati zarad određenog ispitivanja“ (Barthes, 1989, str. 73). Interdisciplinarnost pristupa Bart je ostvarivao, između ostalog, usvajanjem različitih diskursa kojima je stvarao, a zatim analizirao tekst kao novi objekt. Tako je Bart od Marks-a usvojio kritičnost, od Sosira lingvističnost i strukturalističnost, a od Lakana psihanalitički diskurs, zahvaljujući kojima je, zajedno sa idejama Sartrove fenomenologije i Bahtinove i Kristevine teorije jezika, konstruisao novu teoriju teksta i svoj poststrukturalistički diskurs.

Uticaj Bartovih semiotičkih istraživanja i teorijskih razmatranja na polju književnosti očigledni su u savremenim filmskim studijama, a njegov pojam teksta je nezaobilazan u teoriji medija jer se sada svaki medijski sadržaj posmatra kao tekst i kao takav istražuje. Iz teorije tekstualnosti danas se razvila teorija vizuelne tekstualnosti, a intertekstualnost u savremenom svijetu slika je neizbjježno razmatrana i kao vizuelna intertekstualnost u umjetnosti,

filmu i fotografiji. Najvažniji Bartov doprinos savremenoj teorijskoj sceni, kako tvrdi Grejem Alen (Allen, 2006), jeste upravo u pojmu intertekstualnosti na kojem se, pored ideje o aktivnom čitaocu, bazirala postmoderna. Alen (Allen, 2006) navodi da je savremeni postmodernistički svijet svijet intertekstualnosti, u kome je sve „već rečeno i već napisano“ te da je nemoguće reći nešto originalno i novo. Svi oblici kulturno-umjetničke prakse u bilo kojoj oblasti ljudskog djelovanja, od umjetnosti, književnosti, filma, studija medija i drugih, zasnovani su na intertekstualnosti. Ljudi govore, oblače se ili stvaraju savremena djela tako što kombinuju različite stilove, diskurse, slike i proizvode iz prošlosti i/ili sadašnjosti stvarajući od njih novi društveni komentar. Tako je poststrukturalistička intertekstualnost danas preoblikovana u pastišu kao novi objekt savremenih studija, a novi diskurs je postao ironični diskurs parodije. U današnje „doba izgubljene nevinosti“, kako je to naveo Alen citirajući naratora iz postmodernističkog romana *Ime ruže*, prošlost je neizbjježna u savremenim radovima, a „narativ postaje ispunjen intertekstualnim tragovima prošlosti“ (Allen, 2006, str. 195). Međutim, za razliku od Barta i njegovih savremenika za koje je intertekstualnost bila proces od koga treba bježati, budući da je ona ta koja opterećuje tekst dok-sama i onemogućava drugim diskursima da dodu do izražaja, intertekstualnost u postmodernističkom smislu je nešto sa čim se autor pomirio. Intertekstualnost je u savremenim radovima, kako tvrdi Alen, namjerno upisana u tekst od strane autora, te postmodernistički tekst u isto vrijeme uključuje i dokse i paradoks u svoju čitalačku strukturu, a na čitaocu je da sagledava taj odnos kontradiktornosti u vidu ironije ili parodije (str. 199). U postmodernizmu intertekstualnost je postala svjesna aktivnost autora.

Teorija intertekstualnosti pronašla je svoje mjesto u postmodernističkoj, digitalnoj kulturi i postala nezaobilazna u objašnjenju hipertekstualnosti kao novom vidu intertekstualnosti čiji je objekt istraživanja hipertekst. Poststrukturalizam tako nudi „teorijski okvir i kritički riječnik“ za razumijevanje „strukture informacija na web-u“ (Tredinnick, 2006), a hipertekstualnost i virtuelne digitalne baze postaju kritika poststrukturalističkih ideja o odbacivanju knjige kao djela. Kao korpus istraživanja, teorija hipertekstualnosti uzima elektronske knjige kao nezaobilaznu formu novog kompjuterskog doba (Allen, 2006), ali zadržava ideje aktivnog čitaoca i nelinearnosti narativa koji su bili dio Bartovog poststrukturalističkog diskursa i stila.

Kako je u analizi Bartovih eseja bilo moguće pratiti uticaj njegovih savremenika, tako je u radovima savremenih autora moguće pronaći tragove Barta. Prepostavljajući tačnost navoda postmodernističkih teoretičara da su sva savremena djela tekstovi i da je nemoguće izbjegći „tragove prošlosti“ u

njima, postaje logično da se u savremenim teorijama i diskursima nalaze tragovi Bartove poststrukturalističnosti.

Bilješke

¹ „Novelistično“ je novi pojam koji Bart definiše kao „repertoar slika“ suprotstavljen teorijskom diskursu i različit od romana (novele) kao forme sa kojom eksperimentiše u *Rolan Bart po Rolanu Bartu* (1992).

² Kao izvorima zadovoljstva u tekstu kako je to definisao u *Rolan Bart po Rolanu Bartu* (1992).

³ Pri čemu eksplicitno govori samo o ljubavnom diskursu, ali misli i na homoseksualni diskurs koji se pojavljuje u pojedinim figurama u pomenutom tekstu.

KORIŠTENI IZVORI

- Allen, G. (2004). *Roland Barthes*. New York, NY: Taylor & Francis e-Library.
- Allen, G. (2006). *Intertextuality: The new critical idiom*. New York, NY: Taylor & Francis e-Library.
- Bart, R. (1971). *Književnost, mitologija, semiologija*. Beograd, SFRJ: Nolit.
- Bart, R. (1975). *Zadovoljstvo u tekstu*. Niš, SFRJ: Gradina.
- Bart, R. (1992). *Rolan Bart po Rolanu Bartu*. Novi Sad, Jugoslavija: Svetovi.
- Bart, R. (1999). O čitanju. *Časopis za književnost i kulturu i društvena pitanja*, 55, 211-216.
- Bart, R. (2009). *Mitologije*. Zagreb, Hrvatska: Pelago.
- Bart, R. (2011). *Fragmenti ljubavnog govora*. Lozница, Srbija: Karpas.
- Barthes, R. (1977). *Image, music, text*. London, England: Fontana Press.
- Barthes, R. (1982). *Camera lucida: Reflections on photography*. New York, NY: Hill and Wang.
- Barthes, R. (1989). *The rustle of language*. Berkeley: University of California Press.
- Barthes, R. (1990). *The fashion system*. Berkeley: University of California Press.
- Barthes, R. (1992). *Empire of signs*. New York, NY: Hill and Wang.
- Barthes, R. (1999). Od djela do teksta. U M. Beker (ur.), *Suvremene književne teorije* (str. 202-207). Zagreb, Hrvatska: Matica Hrvatska.
- Barthes, R. (2002). *S/Z*. Oxford, England: Blackwell.
- Barthes, R. (2005). Semiology and the urban. U N. Leach (ur.), *Rethinking architecture: A reader in cultural theory* (str. 158-164). New York, NY: Taylor & Francis e-Library.

- Bužinjska, A., i Markovski, M. P. (2009). *Književne teorije XX veka*. Beograd, Srbija: Službeni glasnik.
- Culler, J. (2001). *Barthes: A very short introduction*. Oxford, England: Oxford University Press.
- Culler, J. (2005). *The pursuit of signs*. New York, NY: Taylor & Francis e-Library.
- Evans, S. (2009). After a fashion: Reading Roland Barthes today. Preuzeto sa <http://thirdfactory.net/barthes.html>
- Fisk, Dž. (2001). *Popularna kultura*. Beograd, Jugoslavija: Clio.
- Lavers, A. (1982). *Roland Barthes: Structuralism and after*. London, England: Methuen.
- Moi, T. (ur.). (1986). *The Kristeva reader*. New York, NY: Columbia University Press.
- Rabate, J. M. (ur.). (1997). *Writing the image after Roland Barthes*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Rushton, R., i Bettinson, G. (2010). *What is film theory?*. New York, NY: McGraw-Hill.
- Sartr, Ž. P. (1981). *Šta je književnost?*. Beograd, SFRJ: Nolit.
- Sosir, F. (1996). *Kurs opšte lingvistike*. Sremski Karlovci/Novi Sad, Jugoslavija: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Starok, Dž. (2006). Po rečima ljubavnika. Preuzeto sa <http://www.karposbooks.com/Rolan-Bart-Fragmenti-ljubavnog-govora.htm>
- Tredinnick, L. (2007). Post-structuralism, hypertext, and the World Wide Web. *Aslib Proceedings: New Information Perspectives*, 59(2), 169-186. doi:10.1108/00012530710736672
- Trifonas, P. P. (2002). *Barthes i carstvo znakova*. Zagreb, Hrvatska: Naklada Jesenski i Turk.
- Ungar, S. (1989). Persistence of the image: Barthes, photography, and the resistance to film. U S. Ungar i B. R. McGraw (ur.), *Signs in culture: Roland Barthes today* (str. 139-156). Iowa City: University of Iowa Press.

POST-STRUCTURALISM IN THE THEORIES OF ROLAND BARTHES

This paper provides an analysis of the theories of French thinker Roland Barthes. The aims of this study were to revise Barthes' ideas, to reconsider his contributions to modern thought, and finally, to determine his position in the contemporary theory. The methodological approach used in this paper was the critical analysis; the main conclusions of the paper were that the division into "Barthes – the structuralist" and "Barthes – the post-structuralist" is conditional, and that there is no crucial moment in Barthes' thinking that

marked his transition from structuralism to poststructuralism. The term 'poststructuralist' in the paper stands for the qualification of Barthes' discourse, rather than specific time phase in which Barthes' ideas and texts can be classified. Finally, Barthes' work was regarded as the metatext.

Keywords

Barthes, poststructuralist, text, intertextuality, paradox

Izvorni naučni rad

DVA POGLEDA NA ODNOSE S JAVNOŠĆU: SPIN I RITUAL

UDK 659.1/.4:329.019.5
doi:10.7251/zip06113023dj

Tatjana Dermanović*

Komunikološki koledž u Banjaluci, Bosna i Hercegovina

U radu su predstavljena dva različita pogleda na teoriju i praksi odnosa s javnošću. Prvi se zasniva na viđenju odnosa s javnošću od strane rodonačelnika ove discipline Edwarda Bernaysa, koji ih vidi kao spin i korporativnu propagandu. Drugo viđenje se zasniva na drugaćijem pogledu na komuniciranje uopšte, pa tako i na odnose s javnošću, a naglašavaju se vrijednosti zajedništva, učestvovanja i dijeljenja. Teorijski osnov za drugo viđenje je rad američkog komunikologa Jamesa Careya.

Ključne riječi

odnosi s javnošću, propaganda, spin, komuniciranje, ritual

Perspektiva sa koje se odnosi s javnošću često posmatraju u teorijskoj misli vezana je za razvoj odnosa s javnošću u prvoj polovini dvadesetog vijeka i pionira u ovoj oblasti Edwarda Bernaysa. Sa ovog stanovišta, odnosi s javnošću mogu izgledati kao spin ili korporativna propaganda. Etimološki, riječ *spin* potiče iz engleskog jezika i znači okretati se, vrtjeti se (Vujaklija, 1980, str. 865). U kontekstu odnosa s javnošću, spin znači „dati nekoj vijesti ili događaju povoljan naglasak ili tumačenje, iskriviti informaciju u vlastitu korist“ (Knežević, 2006, str. 19). Međutim, treba naglasiti da je ovo samo jedno viđenje odnosa s javnošću, koji se na taj način često percipiraju i od strane praktičara ove discipline i od strane javnosti. Čak i teoretičari odnosa s javnošću naglašavaju da je „početak istorije“ odnosa s javnošću proizvoljno smješten na početak dvadesetog vijeka (1900. godina) i prostorno ograničen na Sjedinjene Američke Države. Što se tiče sfere proučavanja, naglasak se obično stavlja na odnos između biznisa i odnosa s javnošću (Cutlip, 1994, str. xvi, xvii). Posljedica ovakvog pristupa je često nepotpuna i zamagljena slika odnosa s javnošću, kao i prošlosti ove oblasti. U članku „Removing the spin: Toward a new theory of public relations history“ autori naglašavaju potrebu za drugačijim pristupom koji bi doveo do boljeg razumijevanja odnosa s javnošću (Lamme Opdycke i Miller Russell,

*tatjana.dermanovic@kfbl.edu.ba

2010). Ako se istorija ove oblasti posmatra linearno, od početka dvadesetog vijeka do danas, lako se mogu previdjeti ključni faktori za razvoj oblasti (npr. uticaj masovnih medija i evolucija potrebe da se utiče na javno mnenje). Takođe, mogu se zanemariti mnogi zanimljivi praktični primjeri iz ove discipline kada nije postojao naziv „odnosi s javnošću“, jer su odnosi s javnošću postojali u različitim vremenskim i prostornim kontekstima. Navođenje ranih primjera ne treba da bude anegdotskog karaktera već treba da doprinese „konstrukciji dugoročnog pogleda na razvoj i institucionalizaciju ubjedivačkih organizacijskih komunikativnih strategija i tehnika“ (str. 282). „Otklanjanje spina“ bi u suštini značilo širenje vidika u pokušaju sagledavanja sveobuhvatne istine o odnosima s javnošću. Drugi dio ovog rada je stoga na tragu upravo jednog od mogućih drugačijih pristupa u tumačenju ove oblasti (ritualni pogled na komuniciranje).

S obzirom na to da su se odnosi s javnošću povezivali sa poslovanjem i politikom, često su se zanemarivala ostala područja komuniciranja s javnostima. Lamme Opdycke i Miller Russell u savremenoj teoriji koja se bavi istorijom komuniciranja s javnostima prepoznaju ova područja: religiju; obrazovanje, neprofitne organizacije, reformističke pokrete; politiku i vlast; i preduzeća (2010, str. 291). Da ne bismo pali u zamku pravolinijskog tumačenja odnosa s javnošću od 1900. godine do danas, predstavljemo nekoliko primjera začetaka odnosa s javnošću prije početka dvadesetog vijeka u nekoliko različitih oblasti.

Gutenbergovim otkrićem štamparske prese, stvoreni su uslovi za razvoj masovnog komuniciranja koje je veoma važno za odnose s javnošću. Nakon što je otkrivena štamparska presa, knjiga je omogućila uslove za razvoj masovne komunikacije. Štampale su se i religijske i svjetovne knjige. Papa Pio IV (1595-1565) osnovao je izdavačku kuću crkve („Polyglot Press“) koja je štampala religijske knjige i na taj način širila katoličku doktrinu. Papa Grgur je 1573. godine imenovao tri kardinala da propagiraju katolicizam na Istoku. Ti napori su se formalizovali u vidu organizacije za javno informisanje koja se bavila izdavaštvom, prikupljanjem sredstava i retorikom (Lamme Opdycke i Miller Russell, 2010, str. 294). To je primjer ranih odnosa s javnošću u području religije. Što se tiče obrazovanja, kao najraniji primjer se navodi kampanja za prikupljanje novčanih sredstava Koledža Harvard. Predstavnici Harvarda su putovali u Englesku sa ciljem da prikupe donacije za potrebe obrazovanja. Tehnike koje su se koristile nisu se mnogo razlikovale od onih koje se danas koriste. Sastojale su se od držanja govora, izrade informativnih brošura, prikupljanja sredstava putem članarine, pismenih zahtjeva za dodjelu pomoći, pa čak i događaja poput donatorskih večera (str. 300). Što se tiče neprofitnog sektora, drugu polovinu devetnaestog vijeka u SAD-u karakteriše pojava pokreta za ravno-

pravnost polova. U svojim nastojanjima da utiče na javno mnjenje, organizacija „The woman's christian temperance union“ organizovala je prvu konvenciju u Clevelandu 1874. godine. Da bi se pomoglo pokretu za prava žena širom zemlje, usvojen je „Plan djelovanja“ sa dokumentom „O kreiranju senzibiliteta javnosti“. U tom dokumentu objašnjeno je kako pisati za štampu, kreirati događaje, pisati i distribuirati literaturu, te doći do škola i šire javnosti (str. 304). U oblasti politike i vlasti, osvrnućemo se na zanimljive primjere iz antičkog perioda. Starogrčki istoričar Tukidid (oko 460. p.n.e - 395. p.n.e.) zabilježio je da su Spartanci u svojim ratovima sa Atinom preuveličavali svoje pobjede a minimizirali gubitke. Aleksandar Makedonski (356. p.n.e. - 323. p.n.e.) imao je „jedinicu za ratno izvještanje“ koja je slala njegove verzije bitaka makedonskom dvoru (str. 307). Ovo su samo neki primjeri ranih odnosa s javnošću koji se tada nisu tako zvali.

Da bismo objasnili nastanak samog pojma odnosa s javnošću, moramo se osvrnuti na dvadeseti vijek i rodonačelnika ove oblasti Edwarda Bernaysa.

„Propaganda je bila loša riječ pa sam pokušao naći neke druge prikladne riječi i tako sam smislio izraz 'Vijeće za odnose s javnošću'; to je bilo prvi put da se koristi taj izraz“ (Curtis, 2002). Ovo je izjavio Edward Bernays u prisjećanju na mirovnu konferenciju u Parizu kojom se završio Prvi svjetski rat. Propaganda je tada imala lošu konotaciju jer ju je koristila neprijateljska strana u ratu. Iz ovoga vidimo da se u samim začecima pojma odnosi s javnošću dešava spin jer su, prema mišljenju Bernaysa, propaganda i odnosi s javnošću veoma bliski pojmovi. Spin se sastoji u tome što se za pojam koji Bernays smatra jednakim propagandi smislja eufemistični izraz odnosi s javnošću. Kada se vratio iz Pariza, Bernays je shvatio da „ako se može koristiti u ratu, propaganda se svakako može (is)koristiti i u miru“ (Curtis, 2002).

Ako bismo odnose s javnošću, i komuniciranje kao njihov dio, posmatrali sa stanovišta Bernaysa, teško bismo se mogli udaljiti od tvrdnje da odnosi s javnošću nisu ništa drugo do spin ili korporativna propaganda. U dokumentarnom filmu *The century of the self*, u prvoj epizodi „Happiness machines“ kćerka Bernaysa izjavljuje da je njen otac često koristio izraz „ne budi glup“ a da je mase takođe smatrao glupim. Iz istog filma saznajemo da Bernays nije bio prilično vješt u komunikaciji licem u lice, te da bi na ulici teško mogao skupiti tri čovjeka koji bi saslušali ono što ima da kaže (Curtis, 2002). Ipak, zahvaljujući znanju iz psihanalize, mogao je savršeno da predvidi kako će mase reagovati. Upravo to poznavanje psihologije mase je ono što je Bernays riješio da upotrijebi „u vrijeme mira“ i to u periodu rasta korporativne moći u Sjedinjenim Američkim Državama u prvoj polovini dvadesetog vijeka.

Kao ‘par excellence’ slučaj upotrebe spina u istoriji odnosa s javnošću i propagande, neizbjegjan je primjer kako je Bernays uspio proširiti tržište cigareta na ženski dio populacije. Žene tada nisu koristile cigarete jer se to smatralo neprikladnim, dok je za muškarce to bilo normalno, čak i pogodno početkom dvadesetog vijeka. Izvjesni proizvođač cigareta požalio se Bernaysu da nije u mogućnosti da proda svoj proizvod (cigaretе) drugoj polovini populacije, odnosno ženama. Bernays je odlučio da sazna šta cigarete znače na podsvjesnom nivou. Obratio se vodećem psihanalitičaru u SAD-u i saznao da bi cigarete mogle predstavljati izraz muške moći odnosno falusni simbol. Brzo je smislio način kako da pušenje cigareta u javnosti predstavi kao borbu za ravnopravnost polova. Iskoristio je veliki uskrsni festival na ulicama Njujorka – grupa sufražetkinja nosila je cigarete sakrivenе ispod odjeće a u jednom trenutku su ih teatralno izvadile i zapalile. Naravno, Bernays je obavijestio sve medije gdje i u kom trenutku će se to desiti i tako obezbijedio da o tome sve novine u zemlji izvještavaju na naslovnim stranama. Čin nošenja cigareta na festivalu Bernays je nazvao „bakljama slobode“ kojima se teži ravnopravnosti polova (iskoristio je simboličnu vezu sa Kipom slobode u Njujorku). Dakle, cigarete nisu bile običan proizvod, već način na koji se postiže ravnopravnost. Samim tim, svako ko je vjerovao u ravnopravnost polova „morao“ je da podrži ovaj čin (više se nije radilo o cigaretama, već o ljudskim pravima). To je samo jedan spin tipičan za Bernaysa i korporativnu propagandu uopšte (Curtis, 2002).

Preduzećima je propaganda bila neophodna da bi opstala i rasla. Naime, na početku dvadesetog vijeka ljudi su kupovali uglavnom ona dobra koja su im bila neophodna. Oglasavanje je bilo u skladu s tim – predstavljala se upotrebljiva vrijednost proizvoda ili usluga. Međutim, velike korporacije su se (opravdano) plašile da će vremenom doći do zasićenja tržišta, odnosno da će ljudi prestati kupovati dobra koja već imaju. Za opstanak masovne proizvodnje nešto se moralo uraditi po tom pitanju. Zaokret koji je trebalo da se desi najslikovitije je opisao Paul Mazer, bankar sa Wall Streeta: „Moramo promjeniti SAD iz kulture potreba u kulturu želja. Ljudi treba naučiti da žele nove stvari iako stare nisu u potpunosti potrošene. Ljudske želje moraju zasjeniti njihove potrebe“ (Curtis, 2002). To je doslovno značilo da ljudi treba da počnu kupovati stvari ne zato što su im neophodne već zato što ih žele. Veliku ulogu u tom procesu odigrali su stručnjaci za odnose s javnošću poput Bernaysa. Naravno, on više nije bio sam, ova profesija se razvijala zajedno sa rastom korporativne moći u SAD-u. Ipak, jedan od uposlenika Bernaysa ističe da je on stvorio način da ubijedi ljudе da npr. „kupe automobil ne zato što im je potreban, već zato što će se osjećati bolje ukoliko ga budu imali“. „To je tipičan Edijev čin“, ističe ovaj bliski saradnik Bernaysa (Curtis, 2002).

Dakle, u stvaranju novog identiteta prosječnog građanina SAD-a bitnu ulogu je imala korporativna propaganda i odnosi s javnošću, a samim tim i pionir u ovim oblastima Edward Bernays. Bernays je bio jednako vješt i u kreiranju raznovrsnih tehnika i metoda u odnosima s javnošću i oglašavanju. Kako se ističe u dokumentarnom filmu *The century of the self*, Bernays je, na primjer, organizovao istraživanja o dobrobiti nekog proizvoda svojih klijenata, a zatim te rezultate predstavljao kao nezavisne i objektivne. Potom je započeo i „prikriveno oglašavanje“ („product placement“) u holivudskim filmovima. Osim toga, prvi je počeo da oblači holivudske zvijezde na crvenom tepihu odjećom svojih klijenata iz modne industrije. Filmske zvijezde su izgovarale poruke poput „izrazite sebe u novoj odjeći“, pa je tako odjeća postala manje puki proizvod a više način samoizražavanja. Takođe, poznati spin u režiji Bernaysa bio je preobražaj imidža tadašnjeg predsjednika SAD-a Calvina Coolidgea (1923-1929), kojeg je javnost smatraла dosadnim i hladnim, u imidž čovjeka koji se zabavlja sa holivudskim glumcima u Bijeloj kući. Posjetu glumaca koju je Bernays organizovao 1924. godine svi mediji su prenijeli na naslovnim stranama.

I naredni američki predsjednik Herbert Hoover (1929-1933) nastavio je proces stvaranja ovakvog američkog društva. On je smatrao da je konzumerizam pokretački motor Sjedinjenih Američkih Država. Naime, ljudi bi trebalo da budu srećni (mašine sreće) što bi doprinosilo ekonomskom razvoju, a rezultat toga bilo bi stabilno društvo. Mase, odnosno građani Amerike, percipirani su kao pasivni potrošači. Onaj koji je promjenio taj stav (ili makar težio tome) bio je američki predsjednik Franklin Roosevelt (1933-1945) koji je populaciju SAD-a posmatrao kao aktivne građane. On je pokušao da uvede kontrolu nad širenjem korporativne moći upravo ovakvim stavovima o slobodnom građanstvu i demokratiji. Korporacije su uzvratile uz pomoć odnosa s javnošću. Naime, oni su uspjeli povezati u „neraskidivu vezu“ kapitalizam i demokratiju. Stav koji su uspjeli da nametnu je bio da je moderne Sjedinjene Države stvorio biznis a ne političari poput Roosevelta, a potom su stvorili ideju da je demokratija moguća samo u kapitalističkom društvu (Curtis, 2002).

Stuart Ewen takođe posmatra odnose s javnošću u kontekstu propagande (Barsamian, 2000). Već sam naslov intervjuja sa Ewenom – „Public relations: Corporate spin and propaganda“ – nagovještava da su odnosi s javnošću propaganda u funkciji očuvanja korporativne moći. Uzmimo, za početak, izjavu Ewena da je istorija odnosa s javnošću prvenstveno neligitimna, te da se uglavnom radi o „pakovanju“ stvarnosti u interesu moćnih klijenata. U određenim momentima u prošlosti korporacije su osjećale da su njihovi interesi toliko ugroženi da su pod krinkom odnosa s javnošću u suštini provodili svoju politiku (Barsamian, 2000).

Potom Ewen navodi zanimljive primjere koji dokazuju prethodno navedenu tvrdnju. Jedan od prvih „spin-stručnjaka“ bio je Ivy Lee, koji je iz novinarstva prešao u oblast odnosa s javnošću (priča bliska mnogim praktičarima odnosa s javnošću). Lee je imao zanimljivo mišljenje o demokratiji. Svojim poslodavcima je rekao: „Gledajte, nalazimo se u situaciji da obični ljudi prepostavljaju da živimo u demokratiji i da su njihovi interesi važni. Ako se ne počnemo ponašati u skladu s tim, ili bar stvarati priču koja ide nama u korist, ti ljudi će preuzeti moć od nas“. Dakle, zaključuje Ewen, istorija poslovnih odnosa s javnošću počinje kao odgovor na prijetnju demokratije i kao potreba da se stvori neka ideološka veza između interesa preduzeća i interesa prosječnih Amerikanaca (Barsamian, 2000).

Kao primjer tipičnog spina koji je izveo Lee navodi se masakr za vrijeme protesta u Ludlowu u kojem je ubijeno četrnaest rudara, njihovih žena i djece. Naime, Nacionalna garda je u ime porodice Rockefeller, vlasnika rudnika, otvorila vatru na nenaoružane rudare. Budući da je javnost bila ogorčena zbog toga, Lee je počeo stvarati niz izmišljenih priča. Prva je bila da je garda bila isprovocirana od strane rudara, da su rudari prvi otvorili vatru, a potom da je jedna od učesnica u protestu vodila javnu kuću itd. Ewen ističe da ovakve priče uglavnom nisu bile dobro prihvaćene te da je Lee imao reputaciju „plaćenog lažova“.

Još jedan zanimljiv primjer spina u istoriji odnosa s javnošću je predstavljanje sistema nacionalnog osiguranja (po kome bi svi Amerikanci imali jednakopravo na zdravstvenu zaštitu), kao komunizma. Naime, Američko medicinsko udruženje, farmaceutska industrija i osiguravajuće kompanije su angažovali firmu za odnose s javnošću „Whitaker i Baxter“, koja je priču o jednakom pravu na zdravstvenu zaštitu predstavila kao komunizam, koji je u tadašnjem SAD-u izazivao opšti strah i stigmu (Barsamian, 2000).

Naredni ilustrativan primjer spina ranih odnosa s javnošću je bilo predstavljanje Prvog svjetskog rata kao rata koji se tiče SAD-a iako je većina Amerikanaca tada smatrala da je nepotrebno da se ulazi u taj rat. Upotребljena je tehnika vođa javnog mnijenja koji su promovisali rat kao pravedan i opravdan, te se tako djelovalo na emocije ljudi a ne na njihov razum. To je veoma slično onom što je Bernays radio i tada i tokom čitave karijere. Ne može se izbjegći ni analogija sa današnjim američkim društвom u kome prevladava mišljenje da je prisutnost na različitim svjetskim ratiшtima nepotrebna, a opet većina stanovništva podržava svoje trupe na raznim misijama. Igra se na kartu američkog patriotizma i opasnosti od terorizma u kojoj se svijet nalazi, i tako se vojne intervencije prikazuju kao legitimne.

Osnova koja se koristi za postizanje ovakvih ciljeva je ljudska psiha, odnosno mišljenje po kojem ljudi nisu presudno vođeni razumom već emo-

cijama, nesvjesnim, iracionalnim dijelom ličnosti koji često prevlada nad racionalnim. Kao rodonačelnik pristupa u razumijevanju načina na koji funkcionišu mase navodi se Walter Lippman koji u knjizi *Public opinion* iz 1922. godine kaže da su simboli mnogo moćniji od ideja. Ako ljudima date ideje, oni će raspravljati o njima i mišljenja će biti heterogena, ali ukoliko im ponudite univerzalne simbole, možete stvoriti jednu homogenu masu. Prema mišljenju Lippmana, jedna od osnovnih ubjedivačkih tehnika je naglašavanje osjećanja i zanemarivanje smisla (Barsamian, 2000).

Propaganda, međutim, ne funkcioniše uvijek. Primjer je rat u Vijetnamu tokom kog su ljudi, vođeni onim što vide i misle, osudili rat kao nepravedan i nepotreban. Slanje video-dnevnika, taktika koja je dobro poslužila u Drugom svjetskom ratu kao način identifikacije sa vojnim trupama, u Vijetnamskom ratu je već bila zastarjela i proizvela je suprotan efekat. Ewen navodi da se od tada vijesti u vezi sa spoljnom politikom SAD-a redovno filtriraju i da do javnosti stiže samo „oprana“ verzija podataka (Barsamian, 2000).

Posljednji primjer pokazuje kako su i odnosi s javnošću u teoriji i praksi podložni promjenama i evoluciji. Tehnike (za)vođenja masa sa početka dvadesetog vijeka ne moraju biti efikasne početkom dvadeset i prvog vijeka. Odnosi s javnošću kao disciplina se razvijaju i prilagođavaju novim okolnostima i novim medijima koji nude nove perspektive u pristupu ovoj disciplini. U skladu s tim, možemo ponoviti tezu iz uvoda da, ako posmatramo odnose s javnošću sa stanovišta rodonačelnika ove discipline sa početka dvadesetog vijeka, oni izgledaju kao spin i korporativna propaganda (što nikako ne znači da oni to jesu u cijelosti ili treba to da budu).

Jedan drugačiji pogled na komuniciranje uopšte, pa tako i na odnose s javnošću, naglašava vrijednosti zajedništva, učestovanja i dijeljenja. Teorijski osnov za ovakvo viđenje je rad američkog komunikologa Jamesa W. Careyja koji je autor teorije ritualnog komuniciranja. Budući da se odnosi s javnošću smatraju relativno novom disciplinom (bar pod tim imenom), može zvučati neobično povezivanje tog termina sa ritualom. Etimološki, riječ ritual potiče od latinske riječi *ritus* što znači vjerski običaj, obred, vjerski propis, običaj, način, navika (Vujaklija, 1980, str. 810). Ritual obično asocira na neko drevno doba i teško razumljive postupke koji vjerovatno imaju svrhu ali ih nije jednostavno racionalno objasniti. Na primjer, rituali prinošenja ljudskih žrtava u civilizaciji Maya ne zvuče kao dobri odnosi s javnošću (vjerovatno ni samim učesnicima a ni ljudima našeg doba koji pokušavaju da interpretiraju taj ritual). Pojam ritual ima religiozni prizvuk jer podsjeća na vjerske obrede koji su važan dio svake religije. Pored toga, riječ ritual asocira na, na primjer, sliku prethrišćanskih slovenskih običaja gdje djevojke i mladići igraju oko vatre prizivajući neko blagostanje. Nije

daleko ni asocijacija na američke starosjedioce i bubnjanje oko vatre u cilju prizivanja kiše. Često se sve to odvija pod velom tame. Možda opskurni karakter rituala dugujemo popularnoj kulturi i filmovima, gdje se ova tematika često ekspolatiše. Ipak, pojam ritual je mnogo bezazleniji i dio je naše svakodnevice iako mi toga često nismo svjesni. Tako autor teorije ritualnog komuniciranja Carey citira McLuhana, „Jedina stvar koje riba nije svjesna je voda“ (Carey, 1989, str. 18, 24). Obično rukovanje, mahanje poznaniku, ljubljenje u obraz – sve to su rituali koje i ne primjećujemo jer su dio našeg društvenog bitisanja. Teško je identifikovati sve rituale jer obuhvataju spektar raznolikih aktivnosti koje mogu biti svakodnevne i prigodne, obične i bizarne. U knjizi *Ritual: Perspective and dimensions*, Catherine Bell (1997) naglašava da je „ritual složen fenomen za naučno proučavanje“. Kao razloge navodi „raznolikost aktivnosti koje se mogu smatrati ritualom te mnogostruku perspektive koje naučnici, s pravom, mogu zauzeti u proučavanju rituala“. Istiće se da ritual „nije univerzalna, intrinzična karakteristika ljudskog ponašanja. Ritual je kulturološka i istorijska konstrukcija koja nam pomaže da razlikujemo različite oblike i nivoje religioznosti, racionalnosti i kulturološkog determinizma“. Osim toga, Bell ističe da je proučavanje rituala „samo tobožnji pokušaj da identifikujemo univerzalne, kulturološke fenomene“ a više pokušaj da shvatimo određene načine poimanja svijeta i percepcije stvarnosti (Bell, 1997, str. ix).

U teoriji ritualnog komuniciranja Jamesa Careya komuniciranje je konstrukcija simboličke stvarnosti u kojoj se održavaju, dijele i prilagođavaju vjerovanja društva u vremenu. Ključne riječi u njegovom ritualnom viđenju komuniciranja su dijeljenje, učestvovanje i zajedništvo (Carey, 1989, str. 18). Dakle, osnovna riječ za ovakvo tumačenje ritualnog komuniciranja je zajednica. Naime, ritual okuplja određenu grupu ljudi u istinsku zajednicu koja se na taj način povezuje i konstruiše društvenu stvarnost (str. 25). Ta zajednica može biti porodična, vjerska, politička ili bilo koja druga, a ključan je faktor povezanosti zajedničkim ciljevima, vjerovanjima i druženjem. Podrazumijeva se ravноправno učešće u nečemu. Carey ovakvo shvatanje komuniciranja nije prvi izrazio. On mnoge ideje preuzima od autora kao što su Dewey i McLuhan (str. 13, 24). U knjizi *Communication as culture*, u poglavljvu „Cultural approach to communication“, Carey objašnjava ritualnu i transmisijsku koncepciju komuniciranja. Poslije razumijevanja ovog tumačenja komunikacije, nije teško primjeniti isti princip na odnose s javnošću.

Carey konstatiše da, otkad je termin komunikacija u američkoj kulturi ušao u svakodnevni diskurs u devetnaestom vijeku, postoje i ova dva alternativna pristupa komunikaciji (ritualni i transmisijski). Transmisija je latinska riječ i znači prenošenje, isporučivanje (Vujaklija, 1980, str. 924). Ipak,

termin transmisija u smislu u kojem ga mi poznajemo i najčešće koristimo vezan je za tehnologiju i proces industrijalizacije. Transmisijski pristup komunikaciji dominira u američkoj i ostalim industrijskim kulturama. U rječnicima se termin komunikacija definije terminima „prenošenje, slanje, transmisija ili davanje informacija drugima“ (Carey, 1989, str. 15). Istorijски gledano, „u devetnaestom vijeku kretanje robe ili ljudi i kretanje informacija poimani su kao suštinski identični procesi i oba su opisivana zajedničkim terminom komunikacija“ (str. 15). Kako to da se ova dva procesa izjednačavaju? Carey ističe da je osnova ovakve ideje o komunikaciji „transmisija signala ili poruka na daljinu u svrhu kontrole“ (str. 15). Takođe se naglašava da je san o bržem i efikasnijem prenosu informacija koje putuju kroz prostor jedan od najiskonskijih ljudskih snova. Sa ovog aspekta, komunikacija se dakle vidi kao „proces i tehnologija koja može širiti, prenositi i rasprostraniti znanje, ideje i informacije, dalje i brže sa ciljem kontrole prostora i ljudi“ (str. 17).

Nije čudno da transmisijski aspekt dominira u naučnom diskursu. Ritualni pristup nije mnogo zastupljen u naučnom proučavanju komuniciranja. Ipak, ako želimo, možemo pronaći i ovakve stavove, uglavnom kod evropskih autora ili autora koji su pod njihovim uticajem (Carey, 1989, str. 18). Carey čak ističe da se u rječnicima pored termina ritual nalazi odrednica „arhaično“ što ukazuje na ovovremensku distancu od tog pojma. Ipak, u tim rječnicima se često uključuje opis „posjedovanje zajedničke vjere“ što nas opet dovodi do zajedništva i udruživanja koje karakterišu ritualno viđenje (str. 18). Iako smo pomalo zaboravili ovaj termin i smještamo ga pod arhaično, suština ljudske prirode se nije mnogo promijenila. Zbog toga su suštinske vrijednosti ritualnog pogleda i dalje aktuelne i imaju smisla (ma koliko se mi trudili da ih zaboravimo i zanemarimo). Stvaranje zajedničkih ideaala i načina da se ti ideali izraze stari su koliko i ljudski rod. Taj izraz može biti utjelovljen u pričanju, pjevanju, plesanju, igranju i načinu na koji vidimo i uređujemo prostor oko sebe, a sve to učestvuje u stvaranju simboličnog poretka. U tom poretku cilj nije ponudit „informaciju već konfirmaciju“, što znači potvrdu simboličnog svijeta koji konstrušemo. Takođe, cilj nije promijeniti ili uticati na nečiji stav, već „predstaviti osnovni poredak stvari“. Cilj nije prosto „obavljanje neke funkcije već manifestovanje tekućeg društvenog poretka“ (str. 19).

Sada dolazimo do objašnjenja zašto je ritualni pogled važan, a, kako kaže Dewey, komunikacija divna. Komunikacija nije matematički precizan pojam koji možemo razložiti na proste elemente i takve ih analizirati. Komunikacija je mnogo više od prostog posjedovanja i proslijedivanja informacija. Uvjerenja, znanje, želje i ciljevi nisu stvari koje se mogu lako nametnuti i strogo odrediti, a imaju smisla samo u zajedništvu, društvenim

vezama, dijeljenju i životu samom (Carey, 1989, str. 22). To je ono što obezbeđuje opstanak društva u vremenu. Zbog toga je ovakav pristup u proučavanju komuniciranja, a posljedično i odnosa s javnošću, neophodan, iako odstupa od dominantnog diskursa u proučavanju ovih oblasti.

Ritualno viđenje komuniciranja se uklapa u koncept zajedništva koji je tako bitan za Careyja. Sam njegov stav uslovljen je njegovom biografijom i životom u zajednici Iraca katolika u SAD-u. Najzanimljivije u vezi sa njegovim životopisom je to što nije išao u školu do svojih tinejdžerskih godina. Naime, imao je srčanu manu i ta hronična bolest je uslovila da on znanje stiče u zajednici u kojoj je rastao. Tu zajednicu su činili pripadnici radničke klase koja je živjela na periferiji grada (Munson i Warren, 1997). Carey je shvatio da je, u najmanju ruku, životno znanje koje je sticao u toj zajednici jednako važno kao i ono institucionalizovano u školama (čak i važnije zbog pomenutog zajedništva). U ritualnom viđenju komuniciranja termin ritual sadrži i religijske konotacije, što je vjerovatno uslovljeno katoličkom religijskom zajednicom u kojoj je živio. Međutim, u poimanju religije Carey stavlja akcenat na ulogu druženja, ceremonije i razgovora, a ne na ulogu propovijedanja, instrukcija i ukoravanja (Carey, 1989, str. 18).

Kao suprotnost ritualnom viđenju komuniciranja, Carey predstavlja transmisijski vid komuniciranja. U transmisijskom viđenju komuniciranja osnovni cilj je širenje informacija u prostoru u svrhu kontrole (str. 15). Iz samog objašnjenja se može vidjeti da se transmisijski pogled na komuniciranje u nekoj mjeri poklapa sa preovlađujućim poimanjem teorije i prakse odnosa s javnošću. Transmisijski model sagledava proces komuniciranja kao prenošenje poruka od pošiljaoca ka primaocu putem nekog kanala. „Transmisijski model prepostavlja da komuniciranjem težimo ubjedivanju odnosno zavođenju nekog drugog“ (str. 17).

Treba naglasiti da Carey ova dva viđenja predstavlja kao „suprotnosti“ samo radi tumačenja i opisa. On naglašava da je „ova dihotomija lažna“ te da „nijedan od ovih uravnoteženih pogleda na komuniciranje ne opovrgava ono što drugi tvrdi“ (str. 21). Štavše, ova dva modela komuniciranja nude sveobuhvatan pogled na komunikaciju što omogućava šire razumijevanje procesa ljudske interakcije (str. 22).

Dakle, u ritualnom viđenju svrha procesa komuniciranja nije samo u slanju i primanju poruka, već i u ostvarivanju zajedništva u grupi. Kako primijeniti ovakvo viđenje na odnose s javnošću? Gledajući istorijski, odnosi s javnošću su se razvijali kao jednosmjerno komuniciranje upućeno od organizacije prema cilnjim javnostima. Careyev ritualni vid komuniciranja bi možda najviše odgovarao onom „mlađem“ vidu odnosa s javnošću koji se, prema Grunig-Huntovom modelu, naziva ‘dvosmjerni simetrični model’. Dakle, odnosi s javnošću se od strane organizacije ne bi posmatrali kao

slanje poruka „od nas njima“ već prije kao razgovor „nas sa njima“. Takav koncept u odnosima s javnošću nije nov (bar ne u smislu postojanja teorijskog koncepta). Gotovo svaki udžbenik iz odnosa s javnošću naglašava važnost harmonije, ravnoteže i razumijevanja sa javnostima. I pored toga, u tim istim udžbenicima pristup je takav da se uglavnom analizira i osmišljava slanje poruka od organizacije prema javnostima.

Primjena Careyjevog ritualnog koncepta u odnosima s javnošću bi bila bitno drugačija od dosadašnje dominantne prakse odnosa s javnošću, a u procesu komuniciranja s javnostima sve strane bi bile ravnopravne. Posebno je pitanje koliko je takav koncept izvodljiv u praksi. Budući da je u našoj sredini praksa odnosa s javnošću još uvijek relativno mlada, čini se da je još uvijek dominantan jednosmjeran transmisijski pristup u planiranju i izvođenju komuniciranja s javnostima.

U odnosu na poimanje odnosa s javnošću u kontekstu spina i korporativne propagande, ovakav „ritualni“ koncept otvara nove perspektive u teoriji i praksi ove oblasti. Primjena ritualnog viđenja komuniciranja u odnosima s javnošću značila bi promjenu paradigme u odnosu na transmisijski pristup. Distanca od transmisijskog poimanja bi značila posmatranje odnosa s javnošću kao aktivnosti u kojoj učestvuju i organizacija i sve javnosti. Grafički prikaz prave linije sa strelicama koje određuju smjer kretanja informacija (od jedne tačke ka drugoj) mogao bi zamijeniti krug u kome je kretanje slobodnije i nije strogo definisano. Učesnici u takvom komuniciranju bi formirali zajednicu kojoj nije puki cilj odašiljanje poruka već konstrukcija simboličke stvarnosti koja ima smisla za sve učesnike u procesu komunikacije. Takav proces stvaranja smislenijih veza doprinosio bi izgradnji zajedništva i osjećaja istinske povezanosti.

Dakle, umjesto da posmatramo odnose s javnošću sa stanovišta uticaja koje vrše i efekata koje teže da stvore, posmatrali bismo ih kao ostvarivanje esencijalne ljudske potrebe za komuniciranjem. Ritualno viđenje komuniciranja je, prema Careyju, primjenljivo i na masovno komuniciranje. Masovno komuniciranje, po njegovom mišljenju, ima kompleksniju funkciju u društvu od pukog širenja informacija odnosno prenošenja poruka, a može služiti kao način izgradnje zajednice. Komuniciranje, dakle, „nije samo usmjereni ka širenju poruka u prostoru već ka održavanju društva u vremenu; ne ograničava se na čin saopštavanja informacija već predstavlja i reprezentaciju zajedničkih uvjerenja“ (Carey, 1989, str. 18). Ovakav koncept komuniciranja „ne vidi originalnu ili najvišu manifestaciju komuniciranja u transmisiji inteligentnih informacija već u konstruisanju i održavanju uređenog, smislenog kulturnog svijeta koji može služiti i kao kontrola i kao pokretač za ljudsko djelovanje“ (str. 18, 19).

Ako ovaj pomalo idealističan stav primijenimo na odnose s javnošću, dajemo im potpuno novu dimenziju i nove mogućnosti djelovanja. Čak ne bismo morali razdvajati učesnike u komunikaciji na organizaciju i javnost, već bi to bila zajednica koja konstruiše značenje a održava se zajedničkim interesima i vjerovanjima. Ovakav stav prema komuniciranju u odnosima s javnošću podsjeća pomalo na oblast korporativne društvene odgovornosti, ali ide i korak dalje jer nema podjele na „nas“ (organizacija) i „njih“ (društvena zajednica). Dakle, naglasak je na funkcionisanju zajednice a ne na uspostavljanju moći.

James Carey je vjerovao da ritualni model komuniciranja može biti potencijal za izgradnju zajednice te poboljšati društvo u kojem živimo. Uistinu, ovakav pristup odnosima s javnošću može biti osnova za drugačije poimanje ovog polja. Činjenica je da živimo u doba evolucije medija gdje se čini da učesnici u komuniciranju postaju ravnopravniji. Iako možda ne zvuči lako ostvarivo, ritualno viđenje komuniciranja bi moglo biti osnova za razvoj odnosa s javnošću koji bi podržavali vrijednosti zajednice, zajedništva i ravnopravnog učešća.

Umjesto zaključka, možemo konstatovati da postoji mnogo aspekata sa kojih se mogu posmatrati odnosi s javnošću. U ovom radu su predstavljena dva različita pogleda na teoriju i praksu ove oblasti. Prvi se zasniva na viđenju odnosa s javnošću od strane rodonačelnika ove discipline Edwarda Bernaysa, koji ih vidi kao spin i korporativnu propagandu. To je možda i logično budući da su se odnosi s javnošću razvijali uporedo sa rastom korporativne moći u SAD-u. Drugo viđenje se zasniva na drugačijem pogledu na komuniciranje uopšte pa tako i na odnose s javnošću, i u njemu se naglašavaju vrijednosti zajedništva, učestvovanja i dijeljenja. Teorijski osnov za drugo viđenje je rad američkog komunikologa Jamesa Careya koji ističe važnost društvenog bitisanja pojedinca. Takav stav je uslovio njegovim odrastanjem u jednoj usko povezanoj zajednici.

KORIŠTENI IZVORI

- Barsamian, D. (2000, maj). Public relations: Corporate spin and propaganda. An interview with Stuart Ewen. *Z Magazine*. Preuzeto sa <http://www.zcommunications.org/public-relations-corporate-spin-and-propaganda-by-david-barsamian.html>
- Bell, C. (1997). *Ritual: Perspectives and dimensions*. New York, NY: Oxford University Press.
- Carey, J. (1989). *Communication as culture: Essays on media and society*. Boston, MA: Unwin Hyman.

- Curtis, A. (producent i režiser). (2002). *The century of the self. Happiness machines* [film]. Velika Britanija: BBC.
- Cutlip, S. (1994). *The unseen power: Public relations. A history*. Hillsdale, NJ: Erlbaum.
- Knežević, V. (2006). *Spin doktori: medijski manipulatori*. Banja Luka, Bosna i Hercegovina: Littera.
- Lamme Opdycke, M., i Miller Russell, K. (2010). Removing the spin: Toward a new theory of public relations history. *Journalism & Communication Monographs*, 11, 281-362.
- Munson, E., i Warren, C. (1997). *James Carey: A critical reader*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Vujaklija, M. (1980). *Leksikon stranih reči i izraza*. Beograd, Srbija: Prosveta.

TWO VIEWS ON PUBLIC RELATIONS: SPIN AND RITUAL

The paper presents two different views on the theory and practice in the field of public relations. The first view is based on the perspective of public relations perceived by the founder of the discipline Edward Bernays who sees it as spin and corporate propaganda. The second view is based on a different view of communication in general, therefore on a different view of public relations as well. This second view emphasizes the values of community, participation and sharing. The theoretical basis for the second view is the work of the American communication scientist James Carey.

Keywords

public relations, propaganda, spin, communication, ritual

Izvorni naučni rad

ZNAČAJ KORPORATIVNE KOMUNIKACIJE U DRUŠTVENO ODGOVORNOM POSLOVANJU

UDK 005.57+005.73:[659.23
doi:10.7251/zip06113037c

Jelena Cvijović*, Milica Kostić-Stanković i Milena Sarić

Fakultet organizacionih nauka, Univerzitet u Beogradu, Srbija

U članku se ukazuje na značaj usvajanja koncepta društvene odgovornosti, njegovog uticaja na poboljšanje sveukupnih poslovnih rezultata i potrebe njegovog integrisanja u strategije korporativnog komuniciranja sa ciljnim grupama. Jedan od ključnih aspekata dobre prakse društveno odgovornog poslovanja obuhvata efikasne i transparentne kanale komunikacije sa internim i eksternim stejkholderima. Opšti cilj kompanije u kontekstu društvene odgovornosti je da funkcioniše iznad finansijske i pravne odgovornosti i da ulaže etičke i filantspske napore kako bi uticala na opšte dobro zajednice. Predstavljeni su i rezultati istraživanja koji oslikavaju sličnosti i razlike između stavova menadžmenta kompanija u Srbiji o važnosti primene ovog koncepta, sa jedne strane, i shvatanja suštine ovog koncepta od strane šire javnosti, sa druge strane.

Ključne reči

društveno odgovorno poslovanje, korporativna komunikacija, reputacija, javnost, stejkholderi

Uvod

Poslednjih godina raste broj kompanija u Srbiji koje prepoznaju značaj primene koncepta korporativne društvene odgovornosti kao jedan od imperativa savremenog poslovanja, identificujući potrebu za pružanjem šire društvene vrednosti, ali i uviđajući dodatnu šansu za unapređenje svoje konkurentnosti. Usvajanje filozofije društvene odgovornosti domaćim kompanijama može doneti niz koristi, poput jačanja korporativnog ugleda, motivisanja zaposlenih, smanjenja troškova poslovanja i sl. Za kompanije koje su usmerene ka izgradnji i poboljšanju svoje reputacije, od ključne važnosti je uspostavljanje saradnje sa širim društvenom zajednicom i korišćenje svojih odnosa sa stejkholderima kao strategijskog resursa. Integriranjem društvene odgovornosti sa korporativnim komunikacijama može se obezbe-

*jelenacvijovic85@gmail.com

diti jedan od imperativa savremenog poslovanja – transparentnost. U ovom kontekstu, transparentnost podrazumeva pravovremeno, relevantno i istinito komuniciranje sa javnošću u pogledu planova, procesa realizacije i ostvarenih rezultata društveno odgovornih aktivnosti (Kostić-Stanković, 2011). Iako se poslovni podaci ovog tipa sve češće prezentuju na zvaničnim sajtovima organizacija, kao i putem medija, ipak je očigledan nedostatak dovoljnog broja informacija o društveno odgovornoj poslovnoj praksi u Srbiji.

Pregled literature

U najširem smislu, korporativna društvena odgovornost ili društveno odgovorno poslovanje (KDO) predstavlja posvećenost preduzeća da doprinese održivosti privrednog razvoja sarađujući sa zaposlenima, njihovim porodicama, lokalnom zajednicom i društvom uopšte u cilju poboljšanja kvaliteta života. U smernicama za politiku društvene odgovornosti preduzeća iz 2003. godine, Evropska Komisija definiše korporativnu društvenu odgovornost kao „koncept prema kojem kompanija na dobrovoljnem principu integrise brigu o društvenim pitanjima i zaštiti životne sredine u svoje poslovne aktivnosti i odnose sa stejkholderima“ (vlasnicima, akcionarima, zaposlenima, kupcima, dobavljačima, vladom, medijima i širom javnošću). Društveno odgovorno poslovanje se može definisati i kao stalna posvećenost poslovnog sektora da se ponaša etički i doprinese ekonomskom razvoju, dok u isto vreme poboljšava život svojih zaposlenih, njihovih porodica, zajednica i društva u celini (Holme i Watts, 2000). Često citirana je i sledeća definicija koja glasi: „Korporativna društvena odgovornost ili korporativno građanstvo se jednostavno može definisati kao skup menadžerskih tehnika koje omogućavaju da kompanija minimizira negativne i maksimizira pozitivne uticaje svog poslovanja na društvo“ (Pinney, 2001, str. 15). Ovaj termin se ne odnosi samo na kompanije, već i na preduzetnike i mala i srednja preduzeća. Tako „odgovorno preduzetništvo“ podrazumeva ostvarivanje ekonomskog uspeha malih i srednjih preduzeća i preduzetničkih organizacija uzimajući u obzir dobrobit šire društvene zajednice i kontrolu uticaja na prirodnu okolinu (Baron, 2007, str. 685).

Pored argumenata da društveno odgovorno poslovanje predstavlja moralnu obavezu organizacija, veliki broj teoretičara ukazuje na to da ona doprinosi i povećanju konkurentske prednosti, jer dovodi do povećanja prodaje i tržišnog učešća, jačanja pozicije brendova, jačanja korporativnog imidža i uticaja, jačanja sposobnosti organizacija da privuku i zadrže naj-talentovaniju radnu snagu, te smanjenja troškova poslovanja za investitore i finansijske analitičare (Kotler i Lee, 2009). Porter i Krejmer ukazuju na to da, pored direktnog doprinosa društveno odgovornog poslovanja

konkurentnosti preduzeća, postoji i povratni, indirektan uticaj, posredstvom društvene zajednice. Pošto su privreda i društvo međusobno povezani i uslovjeni elementi, razvoj jednog elementa povratno pozitivno utiče na drugi i obrnuto. Na primer, ako preduzeća pomažu sprovođenje projekata za unapređenje obrazovnog sistema određenog društva, doprineće unapređenju obrazovne strukture stanovništva, što povratno doprinosi povećanju uspešnosti njihovog poslovanja zahvaljujući ponudi kvalifikovanije radne snage (Porter i Kramer, 2006).

Da bi društvena odgovornost iz teorijskih načela prerasla u praktičnu, primenjivu zamisao, neophodno je delotvorno institucionalno okruženje, kao i sprovođenje neophodnih propisa. Razvoj ovakvog okruženja je nesumnjivo važan koliko i promovisanje šireg koncepta društvenih uloga u poslovanju. Pitanje kako i koliko kompanije integrišu društvenu odgovornost u svoje korporativne komunikacije je nedovoljno istražena oblast. Fombrun i van Riel (2007) smatraju da u javnosti nedostaju informacije o društvenim inicijativama kompanija i da građani pozitivno reaguju na komunikaciju u vezi te teme, što se odražava i na unapređenje reputacije kompanije koja komunicira svoju društvenu odgovornost. Praksa pokazuje da se značajan broj kompanija svojom reputacijom bavi površno, čak i kada je ista ugrožena. U tom slučaju zadatak očuvanja reputacije postaje veoma složen, a efekti komunikacije daleko manji nego da se kompanija kontinuirano bavila tom problematikom (Fill, 2005). U svakom slučaju, ignorisanjem odnosa sa sredinom u kojoj posluje, organizacija čini grešku koja može imati drastične posledice na njeno poslovanje.

Organizacijama koje dobровoljno sastavljaju izveštaj o korporativnoj društvenoj odgovornosti na raspolaganju su forme međunarodno priznatih institucija i inicijativa, kao što su Globalna inicijativa za izveštavanje i metodologija izveštavanja 3BL (triple bottom line). Globalna inicijativa za izveštavanje je pokrenuta radi podizanja standarda korporativnog izveštavanja o društveno odgovornom poslovanju i održivom razvoju na osnovu finansijskog izveštavanja, posebno u pogledu uporedivosti, verodostojnosti, pouzdanosti i poverljivosti predstavljenih informacija. Koncept 3BL (trostruki krajnji rezultat) ili „izveštavanje održivosti“ podrazumeva da se u merenju uspešnosti organizacije, pored finansijskih pokazatelja, uzimaju u obzir i društveni i etički, odnosno ekološki faktori (Morsing i Schultz, 2006).

Korporativne društvene inicijative

Korporativne društvene inicijative se u literaturi definišu kao „sve aktivnosti koje kompanija preduzima kako bi podržala društvene ciljeve i praktično re-

alizovala svoje opredeljenje za koncept društveno odgovornog poslovanja“ (Veljković i Petrović, 2010, str. 34). Korporativne društvene inicijative predstavljaju najvažnije aktivnosti društveno odgovornog poslovanja koje se preduzimaju kako bi se podržali društveni ciljevi. Ovi ciljevi obično su vezani za zdravlje zajednice, zaštitu životne sredine, bezbednost, obrazovanje, zapošljavanje, razvoj zajednice, ekonomski razvoj i druge osnovne potrebe i želje ljudi. Kompanija može da pruži podršku na različite načine, bilo da se radi o novčanim prilozima, bespovratnoj pomoći, plaćenom oglašavanju, davanju publiciteta, promotivnom sponzorstvu, tehničkoj pomoći, prilozima u naturi, volonterskom radu zaposlenih i pristupu distributivnim kanalima (tabela 1).

Tabela 1 Korporativne društvene inicijative (Kotler i Lee, 2009)

Korporativne društvene inicijative	Cilj
Promovisanje društvenih ciljeva	Ulaganje u promociju kojom se jača društvena svest o nekom problemu i podstiče davanje priloga
Marketing povezan sa društvenim ciljem	Donacije preduzeća koje se vezuju za obim prodaje njihovih proizvoda
Korporativni društveni marketing	Pomoć u kampanji za promenu ponašanja
Volonterski rad za zajednicu	Uključivanje zaposlenih, primalaca franšiza i partnera u neku lokalnu društvenu inicijativu
Korporativna filantropija	Davanje direktnih priloga – novčanih, u naturi ili uslugama preduzeća
Društveno odgovorna poslovna praksa	Dobrovoljna primena poslovne prakse kojom se štiti životna sredina ili unapređuje život u zajednici

Promovisanje društvenih ciljeva obuhvata obezbeđenje finansijskih sredstava, priloga u naturi ili drugih korporativnih resursa kako bi se razvili svest i interes za neki društveni cilj ili da bi se, u korist tog cilja, prikupila sredstva, obezbedilo učešće ili volonterski rad. Kompanija može sama da inicira promociju nekog društvenog cilja i da njome upravlja, da bude glavni partner u nekoj aktivnosti ili da bude jedan od sponzora. Koristeći ekonomski publicitet, štampane materijale, organizovanje posebnih manifestacija, veb-sajtove i oglašavanje, kompanije imaju mogućnost da komuniciraju sa javnošću u nameri:

- Izgradnje svesti o nekom društvenom cilju i izazivanja interesovanja za njega prezentovanjem podsticajnih statističkih podataka i činjenica
- Ubeđivanja ciljnih grupa da se bolje upoznaju s nekim društvenim ciljem tako što će posetiti neki veb-sajt ili zatražiti brošuru s informacijama
- Ubeđivanja pripadnika javnosti da pruže pomoć siromašnima

- Ubeđivanja ciljnih grupa javnosti da doniraju novac koji će se iskoristiti za ostvarivanje nekog društvenog cilja
- Ubeđivanja ciljnih grupa javnosti da daju druge vrste priloga, kao što su stari mobilni telefoni i polovna odeća
- Ubeđivanja pripadnika javnosti da se uključe u manifestacije koje se tiču prava manjinskih grupa, prikupljanja priloga, potpisivanja peticija i sl. (Kotler i Lee, 2009, str. 58-60)

Marketing povezan sa društvenim ciljevima predstavlja obavezu kompanije da izvestan procenat prihoda od prodaje svojih proizvoda priloži za određeni društveni cilj. Ova aktivnost se najčešće odnosi na ograničeni vremenski period, određeni proizvod ili određenu humanitarnu akciju. U ovom kontekstu, kompanija obično uspostavlja saradnju sa nekom ne-profitnom organizacijom da bi se, kroz obostrano koristan odnos, povećala prodaja nekog proizvoda i prikupila finansijska sredstva za konkretnu humanitarnu akciju (Kotler i Lee, 2009, str. 95).

Korporativni društveni marketing podrazumeva da kompanija pomaže razvoj i/ili sprovođenje kampanje za promenu ponašanja kako bi se unapredili zdravlje, bezbednost, životna sredina ili blagostanje zajednice. Ovdje je najvažnije fokusiranje na promenu ponašanja, za razliku od promovisanja društvenih ciljeva koje se fokusira na jačanje svesti, prikupljanje sredstava i volonterski rad u korist tih ciljeva. Kompanija može sama da razvije i sproveđe kampanju za promenu ponašanja, ali mnogo češće uključuje partnera iz javnog sektora i/ili neprofitnih organizacija, koji obezbeđuju stručno znanje o određenim društvenim problemima, povećavaju mogućnosti da se uspostave odnosi sa zajednicom i povećavaju kredibilitet, a ponekad i značaj kampanje i brenda. Kampanje u oblasti korporativnog društvenog marketinga najčešće se fokusiraju na promovisanje određenog ponašanja koje se odnosi na:

- Zdravstvena pitanja, kao što su sprečavanje bolesti zavisnosti, prevencija različitih vrsta karcinoma, redukovanje poremećaja u ishrani, dijabetesa, kardiovaskularnih bolesti, zaraznih bolesti i sl.
- Pitanja u vezi sa sprečavanjem nesreća, koja obuhvataju bezbednost u saobraćaju, bezbedno čuvanje oružja, prevenciju samoubistva i pripreme za nepredviđene situacije
- Ekološka pitanja, koja podrazumevaju očuvanje vodenih površina, štедnju električne energije, adekvatno korišćenje pesticida, redukovanje zagađenja vazduha, očuvanje staništa divljih životinja, sprečavanje bacanja otpadaka itd.
- Pitanja u vezi s društvenim angažmanom, kao što su volonterski rad, izlazak na izbore, zaštita prava životinja, doniranje organa, borba protiv kriminala i dobrovoljno davanje krvi. (Kotler i Lee, 2009, str. 133)

Kompanije će, u najvećem broju slučajeva, izabrati oblasti koje su povezane sa njihovom osnovnom delatnošću. Takođe, može da se dogodi i da neka profitna organizacija ili institucija iz javnog sektora uputi poziv konkretnoj kompaniji da se pridruži određenoj akciji (Kotler i Lee, 2009, str. 136).

Kada kompanija neposredno daje priloge za neku dobrovornu ili društvenu akciju, najčešće kao bespovratnu pomoći u gotovom novcu i/ili u naturi, ona je posvećena korporativnoj filantropiji. Danas se kompanije nalaze pod pritiskom da promene pretežno strateški pristup filantropiji koji podrazumeva povezivanje filantsropskih aktivnosti sa poslovnim ciljevima i zadacima. Filantsropske aktivnosti obično podrazumevaju izbor društvenog problema koji odražava prioritetnu oblast interesovanja kompanije i utvrđivanje vrste i visine priloga koji će se dati, kao i kome će se dati, pri čemu su korisnici obično već postojeće nonprofitne organizacije, fondacije ili javne ustanove. Prilozi mogu imati sledeći oblik: obezbeđenje novčanih donacija; davanje bespovratne novčane pomoći; stipendiranje; poklanjanje proizvoda; poklanjanje usluga; obezbeđenje stručnog znanja, omogućavanje korišćenja kapaciteta i distributivnih kanala; te davanje opreme i drugih sredstava na upotrebu. Mnoge kompanije svoj budžet za donacije usvajaju na osnovu prihoda ostvarenog prethodne godine, dok neke određuju procent prihoda pre odbitka poreza (Kotler i Lee, 2009, str. 171).

Volonterski rad za zajednicu podrazumeva podržavanje i podsticanje zaposlenih, partnera iz sektora trgovine na malo i/ili primaoca franšize da volonterskim radom pomognu lokalnim društvenim organizacijama i akcijama. Ove aktivnosti mogu da budu samostalne ili se mogu sprovoditi u saradnji s nekom nonprofitnom organizacijom. Podrška volonterskom radu zaposlenih kreće se u rasponu od programa kojim se oni podstiču da nešto učine za svoju sredinu, do onih koji podrazumevaju značajna novčana ulaganja i dodelu priznanja i nagrada. Postoje sledeće vrste podrške:

- Ohrabrivanje zaposlenih putem kanala interne komunikacije da se uključe u društveno koristan volonterski rad i pružanje informacija o resursima kojima se može pristupiti kako bi se istražile mogućnosti za takav rad
- Ukazivanje na određene društvene ciljeve i humanitarne aktivnosti u koje bi zaposleni mogli da se uključe i koje često podržavaju druge postojeće društvene inicijative, kao i pružanje detaljnih informacija o tome kako se u njih uključiti
- Organizovanje posebnih timova volontera za pojedinačne ciljeve i manifestacije
- Pomoći zaposlenima da nađu mogućnost za volonterski rad tako što će se obezbediti koordinatori volonterskih timova koji će osmislići ak-

tivnosti koje u potpunosti odgovaraju interesima i kriterijumima zaposlenih

- Odobravanje plaćenog radnog vremena koje se tokom godine može posvetiti dobrovoljnem radu. Tipične beneficije kreću se od plaćenog odsustva svake godine u trajanju od dva do šest sati godišnje do mnogo ozbiljnijih programa koji zaposlenima obezbeđuju mogućnosti da na račun kompanije provedu godinu i po dana radeći u nekoj zemlji u razvoju
- Dodeljivanje bespovratne novčane pomoći dobrovornim organizacijama za koje zaposleni volontiraju. Visina pomoći u ovakvim slučajevima često se zasniva na broju sati koji zaposleni prijave
- Odavanje priznanja zaposlenima koji se bave volonterskim radom za zajednicu. (Kotler i Lee, 2009, str. 201-202)

Društveno odgovorna poslovna praksa podrazumeva da kompanija po sopstvenom nahođenju usvaja i primenjuje poslovnu praksu koja podržava neki društveni cilj koji treba da unapredi život u zajednici i da zaštitи životnu sredinu, tj. da ulaže u takav cilj. Ovakve inicijative organizacije mogu da osmisle i sprovedu same ili zajedno sa javnim službama, neprofitnim organizacijama, dobavljačima i distributerima. Većina inicijativa koje se odnose na društveno odgovornu praksu zapravo se odnose na promenu internih postupaka i politike, na primer u vezi s ponudom proizvoda, projektovanjem objekta, proizvodnjom, montažom i podrškom zaposlenima. Aktivnosti obično uključuju sledeće:

- Projektovanje objekata u skladu s preporukama i smernicama o zaštiti životne sredine i bezbednosti
- Dodatna poboljšanja procesa, što može da uključi postupke kao što su prestanak korišćenja opasnog otpadnog materijala, smanjenje količine hemikalija koje se koriste u poljoprivredi i sl.
- Povlačenje iz ponude proizvoda za koje se smatra da su štetni, iako nisu zabranjeni
- Izbor dobavljača zasnovan na spremnosti da prihvate ili očuvaju održivu ekološku praksu, kao i podržavanje i nagrađivanje njihovih napora
- Izbor materijala i ambalaže koji su najmanje štetni za životnu sredinu, imajući na umu ciljeve u vezi sa smanjenjem otpada, korišćenjem obnovljivih resursa i prestankom ispuštanja otrovnih gasova
- Pružanje potpunih informacija o materijalima korišćenim u proizvodnji, njihovom poreklu i potencijalnoj štetnosti, pa čak i dodatna korisna obaveštenja
- Izrada programa podrške zaposlenima

- Merenje, praćenje i izveštavanje o ciljevima i akcijama, uključujući i dobre i loše vesti
- Utvrđivanje smernica za marketing namenjen deci kako bi se obezbeđila odgovorna komunikacija i odgovarajući distributivni kanali
- Obezbeđenje boljeg pristupa građanima sa posebnim potrebama korišćenjem tehnologije
- Zaštita poverljivosti podataka o potrošačima, kao nešto što izaziva sve veću zabrinutost
- Odlučivanje o lokacijama pogona, dobavljača i trgovaca na malo uz uvažavanje ekonomskog uticaja tih odluka na zajednicu. (Kotler i Lee, 2009, str. 237-239)

Društveno odgovorno poslovanje u EU i Srbiji

Komisija EU u sklopu *Strategije korporativne društvene odgovornosti za period od 2011. do 2015. godine* (European Commission, 2011), društveno odgovorno poslovanje definiše kao skup aktivnosti organizacija usmerenih ka ispunjenju pravnih obaveza definisanih zakonom i ugovorima, ali i aktivnosti koje ne proističu iz formalno-pravnog okvira, kao što su ulaganje u razvoj ljudskog kapitala, zaštita životne sredine i unapređenje odnosa sa svim interesnim grupama. Ovaj izveštaj deli korporativnu društvenu odgovornost na dve dimenzije: internu i eksternu. Interna dimenzija uključuje:

- Ulaganje u ljudske resurse, što podrazumeva: privlačenje i zadržavanje talentovanih radnika (utvrđivanje programa za profesionalni razvoj i doživotno učenje zaposlenih), nediskriminaciju, sprovodenje politike koja treba da obezbedi ravnotežu između poslovnog i privatnog života zaposlenih, primenu etičkog kodeksa, poštovanje različitosti, vođenje računa o zdravlju i sigurnosti radnika na radnom mestu (propisivanje broja radnih sati i dozvoljenog prekovremenog rada, obezbeđenje normalnih uslova rada, obezbeđenje zaštitnih uniformi i opreme na mestima gde je to potrebno i sl), davanje prava zaposlenima da se pridružuju različitim asocijacijama, zaštita ljudskih prava zaposlenih pri obavljanju poslova u preduzeću i sl. U većini zemalja EU značajna pažnja se posvećuje interesima zaposlenih (naročito osiguranju radnika i uslovima rada), pri čemu je ovaj segment KDO u velikoj meri pokriven zakonima i brojnim formalnim principima koji važe na državnom nivou. Na taj način država primorava kompanije da se moralno odnose prema zaposlenima, jer svako kršenje navedenih propisa podleže sankcijama (Matten i Moon, 2004).
- Prilagođavanje promenama, što podrazumeva da kompanije prilikom restrukturiranja vode računa o interesima svih grupa koje taj proces

pogađa, naročito o interesima radnika. Kompanije koje vrše restrukturiranje trebalo bi da pomažu razvoj preduzetništva i samozapošljavanje otpuštenih radnika.

- Racionalnu upotrebu resursa i energije, čime se obezbeđuje očuvanje neobnovljivih prirodnih resursa za buduće generacije, a preuzećima smanjuje troškove koji direktno utiču na profitabilnost.

Eksterna dimenzija društveno odgovornog poslovanja obuhvata sledeće elemente:

- Razvoj lokalne zajednice kroz ulaganje u obrazovanje i stipendiranje mladih, prilagođavanje proizvoda i usluga zahtevima osoba sa posebnim potrebama, učestvovanje u kampanjama za javno dobro, zdravlje i sport, razvoj lokalne infrastrukture, volontiranje za društvenu zajednicu, razvijanje međusektorskih partnerstava u cilju unapređenja lokalnog razvoja i sl.
- Unapređenje odnosa sa poslovnim partnerima, kupcima i dobavljačima kroz ponudu sigurnih, neškodljivih proizvoda sa adekvatnim opisom, kontrolu kvaliteta proizvoda i usluga, etično određivanje cena, etično i odgovorno oglašavanje i marketinške strategije, zaštitu prava potrošača, zabranu zapošljavanja dece, podršku razvoju lanca dobavljača, društveno odgovorno ulaganje, izbegavanje sukoba interesa, korupcije i neetičkih poslovnih praksi, utvrđivanje politika o fer trgovini i sl.
- Poštovanje ljudskih prava svih društvenih grupa sa kojima preuzeće stupa u interakciju, odnosno poštovanje ljudskog dostojanstva, prava na život, prava na lični integritet, zabranu mučenja i nehumanog kažnjavanja, slobodu okupljanja i udruživanja itd.
- Zaštitu životne sredine koja podrazumeva primenu zdravijih tehnologija, odgovornije korišćenje resursa, smanjenje emisije štetnih materija i reciklažu otpada, aktivno učeće u inicijativama za zaštitu životne sredine, usvajanje ekoloških standarda, obrazovanje zaposlenih u pogledu zaštite životne sredine itd.

Kada je u pitanju Republika Srbija, društveno odgovorno poslovanje je, u okviru *Strategije razvoja i promocije društveno odgovornog poslovanja u Republici Srbiji za period od 2010. do 2015. godine* (2011), definisano na tri nivoa:

- Prvi nivo obuhvata poštovanje zakonskih obaveza (npr. plaćanje poreza, ponuda zdravih i bezbednih proizvoda i usluga, uvažavanje prava radnika i potrošača, regulativa u oblasti životne sredine) i standarda industrije

- Drugi nivo uključuje umanjivanje ili eliminisanje negativnih efekata poslovanja po društvo i upravljanje rizikom (npr. od povrede ljudskih prava ili zagađenja)
- Treći nivo se tiče uvećavanja pozitivnih efekata poslovanja i stvaranja vrednosti kroz inovacije, investicije i partnerstva usmerena ka društvenom dobru i dobru po životnu sredinu (npr. otvaranje radnih mesta, društveni i ekonomski razvoj i razrešenje konfliktta).

Društveno odgovorno poslovanje je za Srbiju nov koncept, čija je promocija otpočela tokom poslednje decenije. Istraživanja pokazuju da se od 2001. godine svest stanovništva o potrebi za KDO, kao i poznavanje ovog koncepta, postepeno povećava. Međutim, većina građana Srbije još uvek ne shvata u celini suštinu i značaj ovog koncepta tako da mu ne pridaje veliki značaj (Marinović, 2007). Nezadovoljavajući nivo svesti o potrebi za KDO ispoljavaju i menadžeri srpskih preduzeća, jer, prema mišljenju velikog broja njih, država treba da vodi računa o društvenim problemima, tako da se organizovanju poslovanja na društveno prihvatljiv način ne pridaje veliki značaj. Čak i menadžeri koji društvenu odgovornost smatraju bitnom za svoju organizaciju uglavnom je povezuju sa različitim oblicima jednokratne finansijske pomoći (sponzorisanje kulturnih, sportskih i drugih manifestacija i događaja, poklanjanje novca ili opreme bolnicama ili humanitarnim organizacijama koje pomažu ugroženim društvenim grupama i sl.), zato što su sponzorstva i donacije najvidljiviji oblik KDO od koga organizacije imaju koristi (Mazurkiewicz, 2006). Pored toga, većina menadžera srpskih preduzeća nije dovoljno upoznata šta ovaj koncept zapravo obuhvata, što potvrđuju rezultati ranijih istraživanja u kojima mnogi menadžeri njegove elemente, kao što su prava žena, prava manjina, prava različitih društvenih grupa, diskriminacija i sl., ne smatraju segmentom KDO (Marinović, 2007). U praksi se društvena odgovornost uglavnom shvata kao marketinški alat koji može predstavljati efikasan oblik promocije i način za izgradnju pozitivnog imidža i ugleda, ali mu se ne pridaje strateški značaj. Izuzetno mali broj kompanija u Srbiji ima menadžera za KDO, u nekim od njih su ove aktivnosti prepustene direktorima fondacija, dok u ostalim ove poslove obavljaju službe za marketing i odnose s javnošću. Pored toga, ostvarene rezultate na ovom polju organizacije uglavnom ne unose u svoje izveštaje, već ih prenose javnosti putem veb-sajtova ili medija (Marinović i Damnjanović, 2009).

Rezultati istraživanja

Istraživanje sprovedeno u periodu od oktobra do decembra 2012. godine imalo je za cilj identifikaciju svesti i stava javnosti u Srbiji po pitanju

društveno odgovornog poslovanja, sa jedne strane, kao i primene tog koncepta od strane kompanija u Srbiji, sa druge strane. U tu svrhu ispitan je 250 pripadnika šire javnosti na teritoriji Beograda, kao i 130 predstavnika kompanija koje posluju na teritoriji Republike Srbije, od kojih 49% kompanija pripada industrijskom sektoru, 21% telekomunikacijama, delatnost kojom se bavi 11% kompanija je saobraćaj, 14% spada u neprofitni sektor, dok ostatak kompanija posluje u okviru neke druge delatnosti. Rezultati su prikazani uporedno kako bi se ukazalo na sličnosti, odnosno razlike u percepciji javnosti i situacije u poslovnoj praksi.

Upitnik namenjen pripadnicima šire javnosti sadrži pitanja koja se odnose na stav o društveno odgovornom poslovanju u zemlji, odnosno ispituje u kojoj meri percepcija društvene odgovornosti ima uticaj na formiranje stava o određenoj kompaniji. Uzorak ispitanika je sistemskog tipa, a terensko istraživanje vršilo je petoro obučenih studenata dobrovoljaca. Ispitanici su starosti od 20 do 60 godina, pri čemu je nešto veći procenat muškaraca (57%) nego žena (43%). Drugi deo istraživanja je zasnovan na podacima dobijenim putem ličnog kontakta sa predstavnicima kompanija koji su zaposleni u sektoru marketinga i/ili odnosa s javnošću ili putem slanja elektronske verzije upitnika na imejl adrese ispitanika. Ograničenje ovog istraživanja predstavlja nedovoljan odziv kompanija na poziv za učešće u istraživanju, tako da bi, za potrebe nadgradnje postojećih rezultata, u narednom periodu trebalo pokrenuti novi krug ispitivanja.

Rezultati ispitivanja su pokazali da je razumevanje koncepta korporativne društvene odgovornosti šire javnosti na nezavidnom nivou, s obzirom da se 32% ispitanika izjasnilo da nije upoznato sa ovim pojmom, dok 20% nije sigurno (tabela 2). Imajući u vidu da 60% zaposlenih ispitanika smatra da organizacija u kojoj rade posluje društveno odgovorno, može se zaključiti da su donekle upućeni u sve sfere poslovanja. Sa druge strane, 25% ispitanika navodi da ne zna kakva je situacija u organizaciji u kojoj su zaposleni, što sa sobom povlači pretpostavku da komunikacija nije na zadovoljavajućem nivou. Ostatak zaposlenih, tj. 15% ispitanika, smatra da njihova organizacija ne posluje društveno odgovorno (tabela 3).

Tabela 2 Upoznatost šire javnosti sa pojmom društvene odgovornosti

Odgovor	Stav javnosti
Da	48%
Ne	32%
Nisam siguran/na	20%

Tabela 3 Stav zaposlenih o društvenoj odgovornosti organizacije u kojoj rade

Odgovor	Stav javnosti
Smatram kompaniju društveno odgovornom	60%
Ne smatram kompaniju društveno odgovornom	25%
Bez stava	15%

Aktivnosti koje spadaju u društvenu odgovornost najčešće se sprovode na korporativnom nivou, ređe na nivou organizacionih jedinica ili odeljenja. U veoma malom procentu se zahteva od zaposlenih da individualno učestvuju (tabela 4). Korporativne komunikacije na temu društveno odgovornih inicijativa u više od 50% kompanija obavlja sektor ili odeljenje odnosa s javnošću, a u nešto manjem procentu sektor marketinga. To se može objasniti još uvek prisutnim mišljenjem da je postojanje zasebne funkcije zadužene za društvenu odgovornost nepotreban luksuz, odnosno trošak (tabela 5).

Tabela 4 Nivo na kome se koncept KDO primenjuje u kompanijama

Nivo	Stav kompanija
Na korporativnom nivou	64%
Na nivou organizacionih jedinica ili odeljenja	31%
Na nivou zainteresovanih pojedinaca	5%

Tabela 5 Vršenje korporativne komunikacije po sektorima

Sektor	Stav kompanija
Odnosi s javnošću	52%
Marketing	39%
Neka druga funkcija	9%

Sa aspekta javnosti, oblast u koju bi pre svega trebalo ulagati je zdravstvo. Kompanije, u najvećoj meri, svoje društveno odgovorne inicijative usmeravaju ka obrazovanju, dok je oblast zdravstva na drugom mestu. Razvoj zajednice ima približno isti značaj za obe strane. Kompanije veći značaj pridaju ulaganjima u kulturu, umetnost i sport, a pripadnici javnosti zaštiti životne sredine (tabela 6).

Oko 63% kompanija sastavlja izveštaje o društveno odgovornom poslovanju u skladu sa smernicama datim od strane Globalne inicijative za izveštavanje. Četvrtina ispitanika izveštaj sastavlja u slobodnoj formi, dok ostatak

ispitanika još uvek ne praktikuje ovaj vid informisanja o svom društveno odgovornom poslovanju. Kompanije koje sastavljaju izveštaje prema smernicama Globalne inicijative za izveštavanje u najvećem broju slučajeva iste prezentuju na svojim sajtovima, uvažavajući princip transparentnosti u poslovanju.

Tabela 6 Stav javnosti i kompanija o oblastima u koje bi trebalo ulagati

Oblast	Stav javnosti	Stav kompanija
Obrazovanje	13%	36%
Zdravstvo	41%	23%
Razvoj zajednice	21%	18%
Kultura, umetnost i sport	10%	16%
Zaštita životne sredine	14%	5%
Ostalo	1%	2%

Približno 70% ispitanika pridaje mali ili nikakav značaj činjenici da li kompanija posluje društveno odgovorno, dok preostali smatraju da je društvena odgovornost bitan faktor u percepciji kompanije i njenoj reputaciji (tabela 7). Više od polovine ispitanih predstavnika kompanija se složilo oko toga da je poboljšanje imidža i reputacije najvažnija prednost usvajanja koncepta KDO u eksternom kontekstu. Zatim po važnosti slede: sticanje lojalnosti klijenata, zaštita životne sredine i solidarnost sa zajednicom (tabela 8). Imajući u vidu indiferentnost većeg dela pripadnika javnosti prema društvenoj odgovornosti kompanije, može se zaključiti da formiranje pozitivnog mišljenja o organizacijama nije bitno uslovljeno društvenom odgovornošću, iako je stav predstavnika kompanije suprotan. Različita percepcija verovatno potiče od nedovoljne informisanosti javnosti i nerazumevanja suštine ovog koncepta. Kada su u pitanju najvažnije interne koristi od primene koncepta KDO, približno isti procenat predstavnika kompanija smatra da je to povećanje obima prodaje i poslovna održivost. Potom sledi saglasnost sa zakonskim propisima, privlačenje i zadržavanje radne snage i sticanje konkurentske prednosti (tabela 9).

Tabela 7 Uticaj percepcije društvene odgovornosti kompanije na formiranje mišljenja o kompaniji

Odgovor	Stav javnosti
Presudan	5%
Značajan	28%
Mali	57%
Nikakav	10%

Tabela 8 Glavne prednosti usvajanja koncepta KDO

Prednosti	Stav javnosti
Poboljšanje imidža i reputacije	52%
Lojalnost klijenata	23%
Očuvanje životne sredine	16%
Solidarnost sa zajednicom	9%

Tabela 9 Najvažnije interne prednosti od usvajanja koncepta KDO

Interne prednosti	Stav kompanija
Povećanje obima prodaje	29%
Poslovna održivost	27%
Saglasnost sa zakonskim propisima	18%
Privlačenje i zadržavanje radne snage	15%
Prednost u odnosu na konkureniju	11%

Procenat onih koji su se izjasnili da su nekada na veb-sajtu kompanije čitali o njenom društveno odgovornom poslovanju je prilično mali, kao i procenat onih koji se ne sećaju da su se susreli sa sadržajem tog tipa (tabela 10). Sa aspekta kompanija, internetski servisi su doprineli korporativnim komunikacijama i informisanju javnosti o društveno odgovornim inicijativama, jer se čak 92% ispitanika složilo da se radi o značajnom napretku u njihovim kompanijama. Na osnovu toga se može zaključiti da, kao i u razvijenijim zemljama, i u našoj zemlji internetski servisi pružaju spektar mogućnosti za podizanje korporativne komunikacije na viši nivo, ukoliko se njome strategijski upravlja (tabela 11).

Tabela 10 Informisanje o KDO kompanije putem veb-sajta

Odgovor	Stav javnosti
Da	10%
Ne	85%
Ne znam	5%

Tabela 11 Stepen u kome su internetski servisi unapredili korporativnu komunikaciju

Odgovor	Stav kompanija
U potpunosti	78%
Značajno	14%
Neznatno	8%

Kao najveće barijere unapređenju društveno odgovornog poslovanja, pripadnici javnosti izdvajaju nerazumevanje značaja i suštine ovog koncepta, nedovoljan podsticaj države i nepostojanje odgovarajućih propisa. Sa aspekta kompanija, izostanak formalnih propisa prednjači, jer smatraju da bi, iako društveno odgovorno poslovanje ne podrazumeva samo sprovođenje onoga što se od kompanija zakonski očekuje, trebalo da postoji usaglašenost u ovom smislu, jer bi u tom slučaju kompanije otišle „korak dalje“ i investirale više od zakonskih obaveza. Neshvatanje važnosti koncepta društvene odgovornosti i nedovoljan podsticaj državnih organa se smatraju nekim od glavnih barijera i sa aspekta kompanija. Iz navedenih rezultata se uviđa sličan stav obe grupe ispitanika (tabela 12). Izostanak vidljivih rezultata obe grupe smatraju najmanje značajnom barijerom za realizaciju programa društvene odgovornosti.

Tabela 12 Najveće barijere u implementaciji koncepta KDO prema mišljenju javnosti i organizacija

Barijere	Stav javnosti	Stav kompanija
Nepostojanje odgovarajućih propisa	26%	31%
Nerazumevanje koncepta KDO	29%	22%
Nedovoljan podsticaj države	27%	21%
Nedostatak finansijskih sredstava	12%	17%
Izostanak vidljivih rezultata	6%	9%

Više od polovine ispitanika ne bi bilo spremno da radi za nižu platu u kompaniji za koju se zna da posluje društveno odgovorno, 19% bi pristalo na maksimalno 5% nižu zaradu, dok je procenat ispitanika koji bi se odrekli 10% sadašnje zarade svega 4%. Petina ispitanika je neodlučna i navodi da bi u obzir uzeli i dodatne faktore koji bi uticali na konačnu odluku, a ne isključivo iznos novčane nadoknade za rad (tabela 13).

Tabela 13 Procenat zarade koje bi se zaposleni odrekli u zamenu za to da rade u kompaniji poznatoj po primeni koncepta KDO

Procenat zarade	Stav javnosti
Da, do 10%	4%
Da, do 5%	19%
Ne bih se odrekao/la	57%
Ne znam	20%

Predstavnici kompanija su se većinom odlučili za poreske stimulacije kao najpodesniju meru za poboljšanje prakse KDO u zemlji. Petina ispitanih predstavnika kompanija smatra da stimulativno deluje i priznanje od strane klijenata. Propisi oko pisanja izveštaja su važni za nešto manje od petine ispitanika, dok preostali ispitanici vrednuju priznanje poslovnih partnera i Vlade kao meru stimulacije sprovođenja društvene odgovornosti u praksi (tabela 14).

Tabela 14 Mere koje bi dovele do veće primene društvene odgovornosti u Srbiji

Podsticajne mere	Stav kompanija
Poreske stimulacije	49%
Priznanje od strane klijenata	20%
Propisi oko pisanja izveštaja	18%
Priznanje od strane poslovnih partnera	7%
Priznanje od strane Vlade	6%

Zaključak

Uprkos važnosti koju primena koncepta društvene odgovornosti ima u uslovima savremenog poslovanja, u Srbiji je društveno odgovorna praksa na nezavidnom nivou. Takođe, očigledan je nizak stepen informisanosti šire javnosti o ovoj temi, što se jednim delom može pripisati i neadekvatnim strategijama korporativne komunikacije organizacija. Rezultati istraživanja ukazuju da, premda su napravljeni određeni koraci po pitanju usvajanja i primene ovog koncepta te informisanja i edukovanja javnosti o tome, u većini slučajeva još uvek ne postoji plansko i sistematsko delovanje u tom pravcu.

Bolji rezultati na polju društvene odgovornosti i pozitivna reakcija javnosti na njih može uticati na izgradnju pozitivnog imidža i ugleda i stvaranje konkurentske prednosti organizacija, sa jedne strane, ali i doprineti opštem društvenom dobru sa druge strane, putem inicijativa kao što su briga o očuvanju životne sredine, briga o zaposlenima, briga o ugroženim i diskriminisanim grupama, podrška razvoju nauke i obrazovanja i dr.

KORIŠTENI IZVORI

- Baron, D. P. (2007). Corporate social responsibility and social entrepreneurship. *Journal of Economics & Management Strategy*, 16, 683-717.
 European Commission. (2011). *Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and So-*

- cial Committee and the Committee of the Regions: A renewed EU strategy 2011-14 for corporate social responsibility.* Preuzeto sa <http://www.eurlex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2011:0681:FIN:EN:PDF>
- Fill, C. (2005). *Marketing communications: Engagements, strategies and practises* (4. izd). Harlow, Engleska: Prentice Hall.
- Fombrun, C. J., i van Riel, C. B. M. (2007). *Essentials of corporate communication: Implementing practices for effective reputation management*. London, Engleska: Routledge.
- Holme, R., i Watts, P. (2000). *Corporate social responsibility: Making good business sense*. Ženeva, Švajcarska: World Business Council for Sustainable Development. Preuzeto sa <http://www.wbcsd.org/web/publications/csr2000.pdf>
- Kostić-Stanković, M. (2011). *Integrисane poslovne komunikacije*. Beograd, Srbija: Fakultet organizacionih nauka.
- Kotler, P., i Lee, N. (2009). *Korporativna društvena odgovornost*. Beograd, Srbija: Hesperia EDU.
- Marinović, N. (2007). CSR u Srbiji: trenutno stanje i postojeće inicijative. Preuzeto sa http://www.unido.org/fileadmin/import/68928_6_PPT_CSR_u_Srbiji_Mr._Marinovic_SMart_Kolektiv.pdf
- Marinović, N., i Damnjanović, S. (2009). Izveštaj baze dobre prakse društveno odgovornog poslovanja: analiza i preporuke. Tim potpredsednika Vlade za implementaciju Strategije za smanjenje siromaštva, Agencija za strana ulaganja i promociju izvoza. Preuzeto sa <http://www.siepa.gov.rs>
- Matten, D., i Moon, J. (2004). Corporate social responsibility education in Europe. *Journal of Business Ethics*, 54, 323-337.
- Mazurkiewicz, P. (2006). Business perspectives about corporate social responsibility: Attitudes and practice in Serbia and Montenegro. Preuzeto sa <http://www.siteresources.worldbank.org/EXTDEVCOM-MENG/Resources/CSRinSerbiaandMontenegro.pdf>
- Morsing, M., i Schultz, M. (2006). Corporate social responsibility communication: Stakeholder information, response and involvement strategies. *Business Ethics: A European Review*, 15, 323-338. Preuzeto sa <http://www.onlinelibrary.wiley.com>
- Pinney, C. (2001). Imagine speaks out. How to manage corporate social responsibility and reputation in a global marketplace: The challenge for Canadian business. Preuzeto sa http://www.imagine.ca/content/media/team_canada_china_paper.asp?section=media

- Porter, M., i Kramer, M. (2006). Strategy and society: The link between competitive advantage and corporate social responsibility. *Harvard Business Review*, 84(12), 78-92.
- Strategija razvoja i promocije društveno odgovornog poslovanja u Republici Srbiji za period od 2010. do 2015. godine.* (2011). Preuzeto sa http://www.kg-cci.co.rs/pdf/strategije_2013.pdf
- Veljković, D., i Petrović, D. (2010). Korporativna društvena odgovornost i značaj njene promocije. *Marketing*, 41, 29-42.

THE IMPORTANCE OF CORPORATE COMMUNICATION IN CORPORATE SOCIAL RESPONSIBILITY

The article points out to the importance that adoption of social responsibility concept has and its impact on improving the overall business performance, as well as the need of its integration into the strategy of corporate communication with target groups. One of the key aspects of good corporate social responsibility practices includes effective and transparent channels of communication with internal and external stakeholders. The overall goal of companies in the context of social responsibility is to work beyond financial and legal responsibilities and to incorporate ethical and philanthropic efforts to influence the general community benefits. The research results illustrate the similarities and differences between attitudes of Serbian companies and general public regarding the significance of this concept.

Keywords

corporate social responsibility, corporate communications, reputation, public, stakeholders

Izvorni naučni rad

**VRLI NOVI POSTPATRIJARHALNI SVIJET U ŽENI NA RUBU
VREMENA MARDŽ PIRSI**

UDK 821.111(73).09:396.1
doi:10.7251/zip06113055b

Milka Bojanic*

Saobraćajni fakultet Dobojski, Univerzitet u Istočnom Sarajevu, Bosna i Hercegovina

Procvat ženskog utopijskog stvaralaštva započinje sa usponom drugog talasa feminizma, dosežući svoj vrhunac sredinom sedamdesetih godina dvadesetog vijeka. Tokom ovog burnog perioda društvenih i političkih previranja, brojne feministički orientisane spisateljice prepoznaju subverzivni potencijal žanra kojim su tradicionalno dominirali muški autori i muški interes. Osporavajući status quo, feminističke autorke stvaraju djela koja svjedoče o njihovim uvjerenjima u nužnost promjene ne samo u tonu i sadržini same utopije, nego i u životima žena. Postpatrijarhalno društvo predviđeno u Ženi na rubu vremena nije izuzetak. U skladu s tim, ovaj rad istražuje transformativni potencijal ove motivišuće feminističke utopije, koja kritički osvjetljava nezadovoljavajuću društvenu stvarnost i nudi imaginativnu projekciju alternativne budućnosti u kojoj se žene pojavljuju kao snažne i autoritativne u svim područjima ljudskog djelovanja.

Ključne riječi

Mardž Pirsi, feministička utopijska vizija, transformativni potencijal, utopija, feminism

Uvod

Procvat feminističkih utopijskih vizija sredinom sedamdesetih dovodi do preformulacije koncepta utopije u kojoj je, kao i u cijelokupnoj književnoj istoriji, subjekat univerzalne „ljudske prirode“ najčešće bio muškarac, bijelac i pripadnik srednje klase, dok je ženama, kao „različitim“ u odnosu na muškarce, pripisivana sporedna uloga (Hollinger, 2003, str. 125). Prepoznavši značaj ponovnog ispisivanja istorije žena i pluraliteta ženskog iskustva, feministički orientisane spisateljice počinju koristiti sva raspoloživa sredstva u borbi protiv literarnog i vanliterarnog patrijarhalnog autoriteta. Time su one načinile i prve korake ka uvođenju korjenitih promjena na polju

*milkicas@teol.net

prikazivanja marginalnih skupina društva u okviru savremene američke kulturne hegemonije koja, u žudnji za očuvanjem *statusa quo*, ne prepoznaje niti uvažava svoje Druge. U datom okruženju, Drugima se odričalo pravo odlučivanja o sopstvenoj sudbini, pravo očuvanja individualnog identiteta i kreiranja društvenog poretka po vlastitim mjerilima. Iz perspektive hegemonističke kulture, oni su bili označeni kao uljezi, i kao takvi, skrajnuti na društvene i literarne rubove, bilo zbog njihove rodne „različitosti“, klasne, rasne i/ili etničke pripadnosti, ili pak, kao što je slučaj u prikazu distopiskske sadašnjosti u *Ženi na rubu vremena*, na osnovu svih navedenih kategorija.

Poput većine feminističkih autorki nadahnutih optimističkom vjerom u bolju sutrašnjicu, i Mardž Pirs (Marge Piercy) se pridružuje inicijativi da se izmjeni postojeća slika nezadovoljavajuće društvene stvarnosti. Predstavljujući alternativu socijalnoj stratifikaciji, zasnovanoj na binarnoj opoziciji sopstvo/Drugo, koja je ugrađena u pomenute društvene konstrukte, ona svojim djelom ukazuje na nužnost izgradnje novog civilizacijskog poretka iz kojeg Drugi ne bi bili isključeni. U pokušaju da razbije zid tišine kojim je obavijena istina o Drugima i skrene pažnju čitalačke publike na jednodimenzionalnost opšteprihvaćenih društvenih konstrukta, Pirsijeva pribjegava radikalnoj strategiji. Naime, egzistencija glavne protagonistkinje, Hispanoamerikanke Koni Ramos, dovedena je na najniži zamisliv stepen unutar društva netolerantnog prema različitosti koje, u svojim nastojanjima da definiše jedinstveni kolektivni identitet, posmatra rubne skupine kao strana tijela. Da je junakinja izopštena iz dominantne američke zajednice, koja joj ne nudi materijalnu sigurnost niti prijeko potreban osjećaj socijalne pripadnosti, nagovještava i sugestivan naslov romana.

Retrospektivno prateći Koninu životnu priču, Pirsijeva se ne usredsređuje samo na razmatranje problema diskriminacije manjinskih skupina. Ona, takođe, istražuje u kojoj mjeri opresivno društvo može oblikovati sudbinu degradiranog pojedinca koji je, po svim standardima androcentrične kulture, označen kao nepoželjan. U tom kontekstu, Fredrik Džejmson (Fredric Jameson) primjećuje da je u *Ženi na rubu vremena*, sada već dobro poznata trijada pohlepe, ponosa i hijerarhije prikazana u Morovoj *Utopiji*, zamijenjena aktuelnom trijadom koja u fokus svog interesovanja postavlja kategorije rase, klase i roda (Jameson, 2005, str. 13). Međutim, iz realističkog okvira uznenimiravajuće distopiskske stvarnosti, čitalac biva transponovan u alternativnu realnost postpatrijarhalne kulture, što feminističku kritičarku En Melor (Anne K. Mellor) upućuje na zaključak da je utopiska vizija Pirsijeve eksplisitno određena ne samo kao kritika ondašnjeg društvenog uređenja, već i kao mapa želja (Mellor, 1982, str. 254). Melorova ujedno naglašava kako romani poput ovoga predstavl-

jaju potvrdu da je feministička utopijska misao u bliskoj vezi sa žanrom naučne fantastike koji „pruža mogućnost ispitivanja različitih hipoteza koje se tiču društvene organizacije i etičkih kodeksa“ (str. 244).

Vješto ugrađeni u postpatrijarhalni svijet Matapoiseta (današnji Masačusets), elementi naučne fantastike nesumnjivo doprinose i njegovoj zanimljivosti. Iako sačinjavaju integralni dio svijeta budućnosti u kojem se, slično Hakslijevom (Huxley) *Vrlom novom svijetu*, bebe rađaju iz inkubatora, dok na rubnim dijelovima njegove teritorije bjesne ratovi i bitke vode vojske sastavljene većinom od kiborga i robova regrutovanih sa isturenih položaja „mjeseca, Antartika i svemirskih platformi“ (Piercey, 1991, str. 267), njihova funkcija nije isključivo dekorativna. Osim funkcija koje navodi Melorova, elementima karakterističnim za žanr naučne fantastike uspješno se postiže i efekat kognitivnog očuđavanja. No, priča o Matapoisetu daleko je više od ružičastih nebeskih svodova, dehumanizovanih bića, ili gužvi u svemirskim pristaništima koje, iako bismo ih mogli očekivati, nećemo naći u budućnosti 2137. godine. Umjesto toga, dočekuje nas priča o jednositavnom životu čovjeka u skladnom zajedništvu sa prirodom, priča o vraćanju korijenima i njegovanju ikonskih vrijednosti, koje su u savremenoj kulturi potpuno zaboravljene ili prosto potisnute u drugi plan. I u svakom drugom aspektu, „doba pohlepe i tračenja“ (Piercey, 1991, str. 55) – kako Konin utopijski vodič, Lusiente, naziva svijet prošlosti iz kojeg ona dolazi – predstavlja antitezu imaginativnoj viziji budućnosti, koja nije ništa drugo do odraz junakinjinih fantazija i njene vjere da svaki pojedinac može težiti boljem, ne pristajući vječno tek na fragmente života koji se u sadašnjosti svima ponekad nude.

Subjektivnom doživljaju američke društvene zbilje viđene iz Koninog ugla, autorka pridružuje i niz traumatičnih događaja. Oni će se nezastavljivo nizati u životu ove Hispanoamerikanke niže klase koja se, ophrvana očajem i bezizlaznom egzistencijalnom situacijom, odrekla svih idealizovanih planova i nadanja u svjetlju budućnost. Posljedično, izopštenost iz zajednice ove trideset sedmogodišnjakinje, koja živi od socijalne pomoći u njujorškom getu, usložnjavaće se sa svakim narednim pokušajem bezuspješnog preuzimanja kontrole nad sopstvenim životom. Ovim narativnim postupkom Pirsijeva dodatno potcrtava junakinjino beznađe u distopijskom okruženju. Uprkos činjenici što iz ovog beznađa izrasta utopijska vizija, snažno prožeta humanošću i brigom za dobrobit zajednice i pojedinca, autorka se poigrava žanrovskom tradicijom jer u priču upliće i zastrašujući prikaz daleke budućnosti, u kojoj su postojeći problemi Amerike sedamdesetih dovedeni do krajnosti. Time Pirsijeva upozorava u kojem bi smjeru čovječanstvo moglo krenuti ukoliko se ništa ne učini. Istovremeno, ona sugeriše kako su Drugi u najizraženijem obliku iskusili diskrepanciju

između snova o savršenijem društvu i aktuelne društvene stvarnosti, uslijed čega bi njihova vizija mogla biti i potencijalno najradikalnija. Isto vrijedi i za postupke Drugih, jer se Konin susret sa svjetom kvalitativno drugačijim od Matapoiseta neumitno odražava na njen revolt protiv nipodaštavanja osnovnih ljudskih prava i sloboda. Ukoliko bismo imali bilo kakve nedoumice da li se nepovoljan razvoj događaja mogao izbjegći, one bivaju otklonjene prisjećanjem na odjeke Koninih razmišljanja sa početka romana: „Gnjev potlačenih nikada ne prestaje ... tek se neznatno upljesnivi. Upljesnivi se kao prekrasni plavi sir u mraku, postajući intenzivniji i interesantniji“ (Piercy, 1991, str. 50). Moglo bi se reći i razorniji, imamo li u vidu neočekivane obrte u završnici romana, u kojoj junakinja, vođena ubilačkim bijesom, odlučuje uzeti pravdu u svoje ruke.

Uz sve navedeno, nameće se i pitanje da li Pirsijeva predviđa revoluciju ili evoluciju. Čini se, ipak, da je posrijedi ovo posljednje, jer njen roman upućuje oštru kritiku na račun ondašnjeg stepena društveno-političkog razvoja, koji nije imao previše sluha za potrebe pojedinca niti je nastojao da uvaži različitosti koje neosporno postoje. Pridružimo li ovoj tvrdnji i činjenicu da u dijalektici identiteta i različitosti počiva temeljna dinamika utopijske politike „u mjeri u kojoj je takva politika usmjerena ka zamišljanju, a ponekad čak i realizaciji, sistema radikalno drugačijeg od ovog [postojećeg]“ (Jameson, 2005, str. 12), postaje očigledno da ovo feminističko ostvarenje još uvijek posjeduje snagu potencijalnog katalizatora društvenih promjena. Zapravo, snaga ovog utopijskog djela je neupitna, koliko i njegova aktuelnost, tim prije što Pirsijeva glasno progovara u ime svih onih koji su zbog svoje drugosti iskusili socijalnu nepravdu u vidu marginalizacije i stigmatizacije.

Distopijski mikrokosmos Drugog

Vođena mišju da utopija ne mora nužno biti samo nedosanjani san, autorka se zalaže za sveobuhvatne reforme društvenog totaliteta, uslijed čega gradi alternativne prostore egalitarnosti gdje Drugi nisu posmatrani kao različiti u odnosu na dominantnu zajednicu, koja ih u aktuelnoj stvarnosti smješta na samo dno hijerarhijski postavljene društvene ljestvice. Pri tome, ona upućuje implicitan poziv čitaocu da, kroz istraživanje ponuđenih alternativa, nanovo osmišljava i eventualno transformiše postojeći društveni poredak. Ispisujući mapu postpatrijarhalnog svijeta, Pirsijeva polazi od pretpostavke „šta ako“, a potom ovu prepostavku detaljno razrađuje i pokušava učiniti bližom čitaocu na čiji se imaginativni potencijal oslanja. Kako i sama ističe, stvaranje utopijske fikcije iziskuje jednak stepen maštovitosti autora,

jer „mašta je veoma moćno oslobađajuće sredstvo. Ako ne možete zamisliti nešto drugačije, ne možete ni težiti tome“ (Pirsi, 2003, str. 3).

Pa ipak, polazište oslobađajućeg putovanja ka boljoj sutrašnjici jeste prikaz nezadovoljavajuće patrijarhalne sadašnjosti, čija je svrha da dâ kreditibilitet blagotvornoj utopijskoj viziji, te da čitaoca potakne na povlačenje paralela između dva raznorodna svijeta. Okosnicu ovog romana sa varijacijom na temu „šta ako“, stoga, čini priča o ženi suočenoj sa životom na rubu dostojanstva. Preživljavanje pod vrlo teškim životnim okolnostima usložnjava i gubitak dvojice voljenih muškaraca. Naime, pogibija njenog prvog muža Martina, nevine žrtve sve učestalijih socijalnih nemira, ostaviće Koni u stanju beznađa i šoka. No, sudbina će se nanovo okrutno poigrati sa glavnom junakinjom nakon gubitka ljubavnika, koji umire od posljedica hepatitisa u medicinskom eksperimentu za koji se dobrovoljno prijavio ne bi li smanjio zatvorsku kaznu i zaradio nešto novca za izdržavanje Koni i njene kćeri. Ophrvana bolom za Klodom, Koni najprije poseže za alkoholom i sedativima. Ne uspijevajući da rijesi nagomilane emocionalne probleme, ona sve dublje tone u očaj i danima zanemaruje svoje majčinske dužnosti. Međutim, završni udarac nemilosrdne sudbine uslijediće u trenutku kada Koni, u afektu i potpuno nesvesna mogućih posljedica, iskaljuje bol na maloljetnoj kćeri. Uskoro će ovaj nepromišljeni čin zauvijek obilježiti njihove živote: zbog nasilničkog ponašanja Koni biva proglašena nepodobnom majkom, a Andelina, po odluci službe socijalne zaštite, završava u posvojiteljskoj porodici. U nadi da će ublažiti neizmjernu bol i uspjeti da povrati fragmente sjećanja na rijetke, ali dragocjene trenutke sreće svog nepovratno izgubljenog života, Koni, naposjetku, na sopstveno insistiranje, biva upućena na psihijatrijsko lijeчењe.

Izlazak iz bolnice ne donosi smiraj Koninoj napačenoj duši niti priliku da poboljša svoj društveni status. Naprotiv, udržena sa stigmatizacijom, njena višestruka marginalizacija sada je još očiglednija. Pritisnuta životnim nedaćama i emocionalno opustošena, Koni se povlači u vlastiti svijet i telepatski povezuje sa Lusiente, vremenskom putnicom iz postpatrijarhalnog Matapoiseta, u kojem su diskriminišući parametri vrijednosti našeg savremenog doba izgubili na važnosti, a sve zahvaljujući ukidanju rodne različitosti i nepostojanju raslojavanja na osnovu rasne, klasne i etničke pripadnosti. Bitno je, međutim, istaći da opstanak ove utopijske enklave ne ugrožava samo aktuelna sadašnjost, već i distopijska budućnost sa kojom nas autorka takođe suočava. Budući da oba svijeta budućnosti predstavljaju različite vidove krajnosti, za njihovo potpunije razumijevanje potrebno je detaljnije sagledati distopijsku sadašnjost, čiji su oni proizvod.

Nasuprot Matapoiseta, gdje su u prvi plan postavljene iskonske vrijednosti, Konina realnost je svijet predrasuda i otuđenosti, nemogućnosti ko-

municiranja i iskazivanja vlastitih želja i potreba. To je ujedno i usamljenički svijet žudnji ne samo za fizičkim dodirom, bliskošću ili topлом riječju utjehe, već prvenstveno za uvažavanjem, koje svaki pojedinac, da bi se uistinu osjećao čovjekom i ravnopravnim pripadnikom zajednice, zasluzuje, ma koliko različit bio u odnosu na većinski socijalni milje. Konina rastrzanost između dvije oprečne kulture i njeni očajnički pokušaji da spoji nespojivo, indikativan su pokazatelj krize identiteta, kako individualnog tako i društvenog. Dakako, nametnuti identitet, utemeljen na dihotomiji sopstvo/Drugo, na osnovu koje se privilegovanjem jednih unižavaju drugi, ključan je za razumijevanje junakinjinog otuđenja. Njen identitet ne oblikuje samo tradicionalno patrijarhalna meksička porodica iz koje ona potiče. U formativnom smislu značajnu ulogu ima i američko okruženje, čiji lažni kapitalistički sjaj i iluzorna obećanja o zagarantovanom uspjehu dovode adolescentkinju Koni u otvoren sukob sa majkom. Ona se, vjerujući da će kćerkin pokušaj biti uzaludan, protivila njenoj želji da upiše koledž, što kod Koni ne izaziva samo nekontrolisani izljev bijesa, već i snaži njenu odlučnost da ne bude „sahranjena u kolotečini porodice“ (Piercy, 1991, str. 46). No, iako je grčevito nastojala da se otrgne životu na rubovima američkog društva i ponižavajućim poslovima „sekretarice–ljubavnice–djevojke za sve–pralje–sluškinje–asistentkinje“ (str. 50), Koni ne uspijeva da realizuje vlastiti san, niti joj polazi za rukom da pomiri konfliktne društvene i kulturološke uloge. Štaviše, sa vremenskim otklonom od par decenija, ona shvata da je bila zavedena, seksualno iskorištena, a potom i odbačena poput neželjene igračke. Ujedno, postaje joj jasno da joj je majka, uprkos upornom opiranju, poslužila kao model za ulogu pasivne, samopožrtvovane žene u koju se i sama pretvorila: „Receptivna. Kao pasivna. Meksikanka Konsuelo pokorna, odjevena u crno, oborenog pogleda, nikada ne govori ukoliko joj se ne obrate“ (str. 45).

Usljed svega, opijenost „udžbeničkim idealima“ (str. 47) nestaje pred očajem koji ispunjava svaku poru Koniog bića. Mladalačke snove i iluzije o svjetlijoj budućnosti zamjenjuju godine nemaštine, ugnjetavanja i nebrojenih poniženja, godine bračnog nasilja u vezi sa Edijem, abortusa, pa čak i nepotrebne histerekтомije „jer su stazisti željeli malo prakse“ (str. 45). Usljediće i neuspješni pokušaji vidanja rana koje su je, gotovo identično sudbini njene majke, pretvorile u „praznu ljušturu“ (str. 45), ostavljajući trajne posljedice po njeno reproduktivno, ali i mentalno zdravlje. Jednom riječju, godine najgorih noćnih mora kakve mlada Koni, u svojoj naivnosti, nije mogla ni zamisliti. Njena je ogorčenost opravdana jer „imala je i pre-malo onoga što je tijelu bilo potrebno i premalo onoga što je njena duša mogla zamisliti. Malo je toga mogla učiniti tokom svog života, a i za to malo bila je loše plaćena ili kažnjena. Ostatak je bilo smeće“ (str. 280).

Posljedično, bila joj je uskraćena šansa za izgradnju boljeg života za voljenu i nikada prežaljenu kćerku Andželinu.

Trajno obilježena i skrajnuta na marginе socijalnog postojanja, Koni se pretvara u sjenku sopstvene iznurene sjene. Poredeći se sa vršnjakinjama bjelkinjama, „zaštićenim“ od nečovječnih životnih uslova koji su dio njene svakodnevnice, ona ne osjeća ništa drugo do zavist i „sram što je drugo-razredna roba. Brzo pohabana. Roba loše kvalitete“ (str. 27). No, naglasak kulture savremenog doba na fizičkoj ljepoti koji depersonalizuje i dehumanizuje žene – najvidljiviji iz primjera Konine nećakinje Doli, koja se izglađnjuje i posvjetljuje kosu ne bi li se približila idealu ljepote imućnih bijelih mušterija kojima podaje svoje mlado tijelo nastojeći ga što bolje unovčiti – biva izbjegnut u Lusinentinom svijetu, gdje vrednovanje unutrašnjeg bića predstavlja imperativ. Otud se Lusiente svojom fizičkom pojavnosću odupire etiketiranju, prkos očekivanjima i sugerirajućim nove načine poimanja rodnog subjekta. Pirsijeva se nesumnjivo poigrava predubjedenjima posmatrača, uključujući i samog čitaoca, kada opisuje njenu androginost koja, pri prvom susretu, navodi Koni na pogrešnu pomisao da se radi o muškarcu za čijim dodirom žudi još od Klodove smrti. Zasigurno, ovaj susret predstavlja i odraz Konine potrebe za nepatvorenim vezama koje nas ispunjavaju i istinski pomažu da prebrodim životne teškoće. Ukoliko takve veze izostanu, otuđenost od sopstvenog bića je neminovna. Samim tim, granice između stvarnosti i iluzija, pa i halucinacionih vizija, postaju fluidne.

Nimalo slučajno, Konino otuđenje biva intenzivirano pomjeranjem fokusa radnje. Naime, iz sumorne svakidašnjice geta, za koju junakinju vezuje tek pokoji trenutak vrijedan življenja, Pirsijeva nas vodi u državnu psihijatrijsku ustanovu gdje, ovaj put protivno njenoj volji, Koni ponovo biva smještena. Razumljiv je njen zaštitnički odnos prema trudnoj nećakinji zbog koje ulazi u fizički okršaj sa njenim svodnikom Džeraldom, ali i njeno potonje preispitivanje iznuđenih, neistinitih izjava kojima Doli, nemajući drugog izlaza, nastoji da opravda ne samo agresivnost svog partnera, već i krajnju nezainteresovanost za Konino izbavljenje iz duševne bolnice. Uprkos tome što ima potpuno pravo da svojoj nećakinji zamjeri na nedostatku inicijative da se odupre Džeraldovom čeličnom stisku, Koni je spremna da oprosti ovu izdaju. Tim prije što je i sama iskusila porodično i institucionalizovano ugnjetavanje, ali i zlostavljanje seksualnih partnera koji su, poput samodopadnog i manipulativnog Džeralda, ugrožavali njen tjelesni i duhovni integritet. Svi oni, prisjeća se Koni, igrali su na kartu ženske pokornosti i jedne neobjašnjive, ali sveprisutne pasivne pomirenosti sa podređenim položajem.

Međutim, za razliku od Doli, koja svojevoljno pristaje na bijedno životarenje u svijetu droge, nasilja i prostitucije, Koni se bori. Našavši se ponovo „u jednom od gubitničkih krugova“, ona je odlučna da ne poklekne pred nemilosrdnom sudbinom koja se uporno poigravala njenim životom, te zaključuje da „kada si blokiran, manevriši da bi preživio. To je prvo pravilo života unutra“ (Piercy, 1991, str. 17, 24). Ali, zla kob koja ju dosljedno u stopu prati, ubrzo će joj prirediti novo iznenađenje. Kulminacija će nastupiti kada, na sopstveno zaprepaštenje, shvati da sa psihijatrijskog posmatranja neće biti puštena kući, već upućena na dalje liječenje u ozloglašenu instituciju, „samoproklamovanu državu Rokover“¹ (str. 31), čije obrise nepogrešivo prepoznaje. I dok ambulantna kola nezaustavljivo jure ka sabirnom centru za socijalno nepoželjne, ona ne može da se otrgne sumornim razmišljanjima: „U neprirodan mrak aprilske oluje vožena je slijepa u utrobi željezne zvijeri. ... Malo toga se ovdje recikliralo. Bila je ljudsko đubre koje voze na otpad“ (str. 31-32).

Na vrhuncu narastajuće frustracije potaknute ovim šokantnim saznanjem, čini se da Koni i nema drugog izlaza nego da prihvati Lusientin poziv u svijet neopterećen brojnim stegama patrijarhalnog društva. Ovaj postpatrijarhalni svijet moguće je posmatrati kao eskapizam, ali i kao ostvarenje svih junakinjinih snova nedostiznih u bezizlaznoj realnosti američkog okruženja, gdje, zbog svoje različitosti, trpeljivo podnosi sve uvrede i poniženja. Međutim, imamo li u vidu društveno-istorijski kontekst nastanka romana i priču koju nam donosi, izvjesnije je da mentalne projekcije Koninih žudnji za pravednjim svjetom nisu ništa drugo do simbol otpora sistematskom ugnjetavanju. Ujedno, u njima se odražava disparitet između snova o savršenijem društvu i aktuelne stvarnosti, jer, kako Džejmson primjećuje,

Protagonistkinja Koni je zaista izmučena duša, koja se predozirala sedativima i kojoj je postavljena dijagnoza šizofrenije zahvaljujući moćnom medicinskom establišmentu: možemo li tvrditi da su njeni posjetiocci iz budućnosti samo halucinacije i fantazije problematičnog i gotovo neizlječivog psihijatrijskog slučaja? ... Utopije su takođe u velikoj mjeri fantazije i halucinatorne vizije u teškim vremenima. (Jameson, 2005, str. 233)

Uz to, prikaz rascjepa ličnosti koja tone u šizofreniju, u nizu halucinacija u kojima se mijesaju stvarnost i mentalne projekcije, predstavlja narativno sredstvo karakteristično i za jednu od uspjelijih feminističkih utopija iz sredine sedamdesetih, *Ženskog čovjeka* Džoane Ras (Joanna Russ). Iako oba romana „smještaju ... utopijsko na granicama gdje se susreću realno i moguće, gdje otpor stvara prostor za alternative“ (Bammer, 1991, str. 7), među njima postoje i suštinske razlike. Naime, u odnosu na ostvarenje

Rasove, u kojem postoji nekoliko mogućih razrješenja konfliktnih situacija u budućnosti (oličenih u junakinjinoj višestruko podvojenoj ličnosti), mogućnosti Koninog izbora dramatično su sužene i svedene na opcije i/ili (str. 92). Međutim, u oba romana,

naglasak je stavljen na očuvanje istorijske svijesti. ... Na nivou narativne strukture, ovo često nudi mogućnost za flešbek u patrijarhalnu sadašnjost kao polaznu tačku za utopijski razvoj. Utopijska zajednica oslikana je kao spasenje ili optimistička kontraslika sadašnjosti, reakcija na mizogine i nečovječne stavove“. (Keinhorst, 1987, str. 93-94)

Utopijski prostori egalitarnosti

Utopijska alternativa u koju Pirsijeva upisuje snove o postpatrijarhalnom društvu je kvazi-plemenska zajednica, Matapoiset, od svega šest stotina žitelja. Orientisana ka manuelnoj poljoprivredi, ova ruralna zajednica ekonomski opstaje zahvaljujući isprepletanoj mreži samoodrživih regionalnih spremnih na uzajamnu saradnju. Dijelom modelovana prema istinitim svjedočanstvima prezivjelih članova matrilinearnog indijanskog plemena Poni (Pawnee) (Pirs, 2003, str. 3), te predviđena kao utopijska, ona sublimira želju za autentičnim, kolektivnim načinom života, kakav je u industrijalizovanom i prenaseljenom njujorškom getu (a potom i na psihijatriji) junakinji *Žene na rubu vremena* uskraćen. Uz to, ovaj harmonični utopijski kolektiv predstavlja pokušaj konkretizacije niza ideja iz socijalističkih pokreta, u prvom redu feminizma i pokreta Nove ljevice, koji su svojevremeno doživljavali uspon (str. 2). Iz tog razloga, dosta prostora posvećeno je minucioznom oslikavanju društvene organizacije Matapoiseta u kojem ne postoji policija, sudovi niti klasična vlada, već se donošenje relevantnih odluka prepusta članovima plemenskog vijeća. Oni se biraju žrijebom na mandat od jedne godine, a potom raspuštaju, kako bi svi punoljetni žitelji imali jednaku šansu za odlučivanje o važnim pitanjima zajednice. Slično vijeće postoji i na regionalnom nivou, s tom razlikom da se ovdje „potrebe uvećavaju a mogućnosti smanjuju. Ako su nezadovoljni odlukom, oni nastavljaju raspravu. Ili vrše direktnu razmjenu sa mjestima kojima su potrebni isti resursi, i postižu kompromis“ (Percy, 1991, str. 152). Demokratsko donošenje odluka putem konsenzusa uveliko doprinosi socijalnoj koheziji nehijerarhijski uređenog kolektiva sazdanog od ravнопravnih, samosvesnih pojedinaca, čiji su ekološki stavovi utemeljeni na idejama ekofeminizma. Njihova zaokupljenost očuvanjem integriteta zajednice kao neodvojivog dijela prirodnog okruženja, čiju netaknutost takođe žele zadržati, ogleda se u recikliraju otpadnih materija i korištenju obnovljivih izvora energije. Svesni destruktivnog uticaja ljudskog faktora na opstanak biosfere, žitelji

Matapoiseta pokazuju izuzetno visok stepen ekološke osviješćenosti i vrlo su obazrivi po pitanju uplitanja u vremenske i klimatske promjene, jer smatraju da „u biosistemima nije moguće spoznati sve faktore“ (str. 97).

Intrigantno je i to da su putnici kroz vrijeme, osim telepatske komunikacije sa tzv. „hvatačima“ (catchers), razvili i jednu vrstu verbalne komunikacije sa životinjima, čija osjećanja i potrebe uvažavaju i nastoje ih ispuniti. Ranu kritiku na račun načina prikazivanja komunikacije sa životinjama uputila je kanadska spisateljica Margaret Atwood (Atwood), iznoseći stav da krajnji rezultat nije svrshishodan, već poprima oblik ekscentričnosti. S druge strane, Atvudova je izdvojila izvjesne novine, poput opisa brojnih festivala², ceremonija i lijepo odjeće. Po njenom mišljenju, ovi segmenti romana su vrijedni hvale, jer predstavljaju uspješan pokušaj da se žanru utopije, inače nerijetko diskreditovanom zbog didaktičnosti i sveprožimajuće monotonije, udahne novi život i time probudi interesovanje kritičara i čitalačke publike (Atwood, 1976, str. 602).

Ne može se, međutim, reći da je Pirsijeva u potpunosti raskinula sa utopijskom tradicijom prethodnih razdoblja. Naime, nalik organizaciji života u nekim kanonskim utopijama kakva je, recimo, Morova, stanovnici Matapoiseta su slično obučeni i žive u skromnim, ali prijatnim prostorima koje sami uređuju. Iako u Matapoisetu nema monetarnog sistema, a samim tim ni privatnog vlasništva, svakom punoljetnom članu se dodjeljuje na korištenje privatni prostor, s tim da se svakodnevne obaveze, poput kuhanja i objedovanja, odvijaju u zajedničkim ustanovama. Ova javna okupljališta ujedno su mjesta za druženje, a služe i kao izložbeni prostori za postavke umjetničkih djela, kroz koja svaki pojedinac iskazuje vlastiti talenat i kreativnost. Pa ipak, za razliku od *Utopije*, čiji satirični i kritički ton takođe izvire iz poređenja dvaju dijametralno suprotnih društvenih sistema (Booker, 1994, stav 8), feministička vizija Pirsijeve je rezultat ne samo društvene evolucije, već i promišljanja o mogućnostima primjene naučno-tehnoloških dostignuća u cilju emancipacije žena i marginalnih skupina. Osim toga, kao tipičan proizvod svog vremena, ova utopija ne predočava stanje ljudskog društva kao datost, niti pokušava da ostvari egalitarnost svojih stanovnika primjenom represivne zakonodavne i/ili obrazovne prakse.

S obzirom na to da je sve podređeno razvijanju individualnih vještina i sposobnosti, u procesu sticanja znanja primjenjuje se sistem praktične obuke. Najmlađi naraštaji se, shodno tome, pripremaju za samostalno donošenje odluka, prihvatanje odgovornosti i život unutar zajednice koja, zajedno sa tri su-majke oba pola, preuzima brigu oko odgoja i vaspitanja do njihovog ulaska u adolescenciju. Nakon inicijacije u svijet odraslih – koja podrazumijeva ovladavanje vještinama preživljavanja u prirodi, a potom i ritualni izbor imena u skladu sa novoformiranom slikom o sebi – adoles-

centi postaju punopravni članovi kolektiva, te nastavljuju da „žive među svojom porodicom“ (Percy, 1991, str. 72).

Budući da je ljenost jedna od osobina koje ova proširena porodica ne toleriše, zamorni i dosadni poslovi se obavljaju u potpuno automatizovanim fabrikama. S druge strane, preraspodjela radnih zadataka vrši se na dobrovoljnoj osnovi i u skladu sa individualnim preferencama, čime se znatno umanjuje mogućnost pojave nezadovoljstava ili, još važnije, otklanja stereotipna podjela poslova kakvu, uprkos nebrojenim izvojevanim bitkama aktivistkinja za ženska prava, i danas ponekad uočavamo u savremenom društву. Osvješćenost po pitanju istorijske obespravljenosti žena, uzrokovane rodnom podjelom rada, ilustruje i naredna rasprava prilikom polujavne ceremonije inicirane u cilju pomirenja Lusiente i njenih partnera, Bolivara i Divlјeg zeca (Jackrabbit), kojima priređuje scene ljubomore, zamjerajući im sve češću izmjenu nježnosti:

„Naša istorija nije niz aksioma.“ Bolivar je govorio polako, nepokolebljivo.

„Rekao bih da izvornu podjelu rada, tu prvu dihotomiju, smatram zaslужnom za kasnije podjele na bogate i siromašne, moćne i obespravljene, neradnike i radnike, silovatelje i žrtve. Patrijarhalni rascjep um/tijelo pretvorio je tijelo u mašinu, a ostatak univerzuma u ratni plijen po kojem je volja mogla divljati, iskorišćavajući, odbacujući, razarajući.“

Lusiente je klimnula glavom. „Ipak smatram da muškarac i žena ne snose podjednaku krivicu, jer jedni su imali moć, a drugi su bili imovina.“ (Percy, 1991, str. 211)

Nepostojanje izvorne podjele rada samo je jedna u nizu bitnih karakteristika koje prikaz postpatrijarhalnog Matapoiseta izdvajaju u odnosu na vizije utopista nastale u prethodnim stoljećima razvoja žanra. Usljed razvoja svijesti o nedostacima i ograničenjima modernog američkog društva čiji su neposredni potomci, ali i o manjkavosti sopstvenog društva koje su, učeći na greškama prethodnih pokoljenja, nastojali poboljšati, pod kritičarskom lupom žitelja Matapoiseta našli su se nerijetko zanemarivani problemi današnjice, poput etničkih i rasnih tenzija. Težnja ka restrukturiranju društva, pod motom „želimo različitost, jer neobičnost stvara bogatstvo“, snažno se odrazila na poboljšanje kvalitete života na svim razinama, a posebno na uspostavljanje rasne ravnoteže, pa čak i na prekidanje „veze između gena i kulture“ (Percy, 1991, str. 104), što u Koninom okruženju dugo vremena nije bilo slučaj.

Deklarisana aktivistkinja antiratnog pokreta i pobornica radikalne struje feminističkog pokreta (Rodden, 1998, str. 137), Pirsijeva ne propušta da iz-

nese svoj stav po pitanju burnih društveno-političkih promjena svog doba, aludirajući na aktuelna dešavanja riječima koje izgovara Lusiente:

Oni iz tvog vremena koji su se žestoko borili za promjene, često su se oslanjali na mitove u kojima je revolucija neizbjježna. Ali ništa nije neizbjježno! Sve stvari su isprepletane. Mi smo samo jedna moguća budućnost. ... Tvoje je vrijeme prekretnika. Alternativni univerzumi naporedno postoje. Vjerovatnoće se sudaraju i mogućnosti vječno iskravaju. (Piercy, 1991, str. 177)

Dakako, Pirsijeva ne zagovara radikalne rezove niti revolucionarna rješenja koja bi podrazumijevala odmazdu nadmoćnih nad slabijima ili krvoproljeće, već se zalaže za mirno rješenje nagomilanih socijalnih problema. Iako time definiše ustrojstvo utopijskog društva budućnosti kao pacifističko, ona istovremeno otvara prostor za etičku debatu o ispravnosti i opravdanosti svjesnog uplitanja u zakone prirode. Nedoumice vezane za stepen intervencije u sofisticiranom procesu manipulisanja genetskim materijalom javljaju se i unutar Matapoiseta. Na ovu pomalo neočekivanu činjenicu, u društvu koje obilato koristi prednosti genetskog inženjeringu, upućuje postojanje dvaju oprečnih političkih struja u gradskom vijeću za planiranje populacije. Riječ je o struji označenoj politički korektnom („Mixers“), čije pristalice ne žele dozvoliti prevagu opozicione struje („Shapers“), koja se zalaže za genetsku modifikaciju ljudskih organizama bez prethodnog sproveđenja eksperimenata koji bi ukazali na eventualnu štetnost takvih postupaka.

Bez obzira na ovakve nesuglasice, pri svakom Koninom bijegu iz agonije stvarnosti otkrivamo različitosti postpatrijarhalnog svijeta i brojna preimćstva koja pojedinci u njemu uživaju. Dozajemo da oni odbacuju monoteizam i radije se odlučuju za njegovanje različitih ritualnih običaja, svojstvenih svakom plemenu jer, kako smatraju, „bog je patrijarhalni koncept“ (Piercy, 1991, str. 104). Takođe, zajedničkim naporima svih žitelja, koji su generacijama unazad usvajali znanja od tehnološki primitivnijih, ali društveno istančanih kultura „koje su se dobro nosile sa rješavanjem sukoba, unapređivanjem saradnje, odrastanjem, razvijanjem osjećaja zajedništva, bolešću, starenjem, ludilom, umiranjem“ (str. 125), Matapoiset je evoluirao u napredno društvo. Ovo društvo ne poznaje materijalnu oskudicu i ne zna za diskriminaciju. Štaviše, za razliku od Koninog distopijskog mikrokosmosa, ovdje нико nije ugnjetavan, nevidljiv niti zanemaren, jer se briga o starima, bolesnima i nemoćнима, ali i djeci koja su „svačiji nasljednici, svačija briga, svačija budućnost“ (str. 183), ne sprovodi stihijski. Slučaju se ne prepustaju ni političke odluke vezane za nastojanja da se vještački održi stabilan broj stanovnika. Take odluke su podržane postojanjem oplodnih centara, čiji je prevashodni cilj oslobođanje žena od bioloških „stega“ kako

bi im se ostavilo više prostora za izgradnju karijere, bavljanje hobijima koji ih ispunjavaju ili pak odbranu ugroženih teritorija. Pokretanje procesa vanmaterične gestacije – kao osnove inovativnog projekta za postizanje rodne ravnopravnosti, koji se odvija pod patronatom gradskog vijeća za planiranje populacije – vrši se neposredno po predavanju preminulog člana zajednice majci Zemlji. Zanimljivo je i to da se uz većinski pristanak gradskih čelnika pokreće *in vitro* postupak začeća djeteta koje će biti reinkarnacija zaslužnog građanina. Iako se radi o rijetkim slučajevima (kao u primjeru Divljeg zeca, izuzetnog umjetnika, koji daje život za opstanak ove utopijske enklave), ova činjenica ide u prilog tehnološkoj umještosti društva, u kojem su vodeći naučnici žene.

Njihovo znalačko uplitanje u procese reprodukcije direktna je kritika patrijarhalnog sistema, koji biološke osobenosti žene vidi kao razlog za marginalizaciju ženske uloge u javnoj sferi. Osim toga, u većini feminističkih utopija uočavamo eksperimentisanje sa muško-ženskim odnosima, što Džejmson pripisuje spremnosti feministkinja da odbace tradicionalnu nuklearnu porodicu i instituciju gradanskog braka zarad grupnih brakova ili istopolnih sistema (Jameson, 2005, str. 207). U tom smislu, ni utopijska vizija Pirsijeve nije izuzetak, jer su „nestabilni parovi, strastveni i pohlepni, koji nastoje otjeloviti jedinstveno vezivanje majke i djeteta“ (Percy, 1991, str. 125) zamijenjeni neformalnim heteroseksualnim, homoseksualnim, ili kombinovanim vezama u relativno stabilnim trojkama koje nisu lišene ljubomornih ispada. No, nezavisno od seksualnih preferenci članova uže „porodice“ ili trajnosti njihove partnerske veze, su-majke oba pola, koje se dobровoljno odlučuju na majčinstvo, svoje obaveze shvataju veoma savjesno. Potpomognuti hormonalnom terapijom, i muškarci dobijaju mogućnost da doje novorođenče, čime je rodna ravnoteža izdignuta na viši stepen. Usljed nepostojanja borbe za nadmoć polova, djeca se ne igraju „igrackama za podučavanje rodnih uloga“ (str. 138), već modele ponašanja usvajaju u rodno osviješćenoj porodici, koja je mišljenja da bi mlade naraštaje trebalo odgajati tako da bez stida prihvataju svoju seksualnost i vlastito tijelo.

Ovakav svijet potpuna je nepoznanica za Koni. Samim tim, put njene inicijacije u postpatrijarhalno društvo obilježen je stalnim preispitivanjem mnoštva inovacija sa kojima je Lusiente suočava. Konina unutrašnja previranja su brojna, a njena zapitanost nad opravdanošću začeća djece postupkom *in vitro* sasvim očekivana. Ilustracije radi, „bezlična čudovišta iz boce ... bezbolno donijeta na svijet, višebojna kao leglo štenadi bez biljega rase i pola“ (str. 106), prvobitno kod Koni izazivaju osjećaj mržnje i gađenja. Ono što je junakinji, takođe, prosto neshvatljivo jeste prizor muškarca koji

doji. Ovaj prizor u njoj najprije budi osjećaj odvratnosti, a potom izaziva gnjevnju reakciju:

... kako se bilo koji muškarac usuđuje dijeliti to zadovoljstvo. ... Ove žene misle da su pobijedile, ali prepustile su muškarcima zadnje utočište žena. Šta ovdje ženu čini posebnom? Od svega su odustale, dopustile su muškarcima da im ukradu posljednje ostatke negdašnje moći, one zapećaće krvlju i mlijekom. (Piercy, 1991, str. 134)

Navedeni detalji upućuju na zaključak da izmijenjeni mehanizmi pola i reprodukcije mijenjaju prirodu ljudskih odnosa i restrukturiraju društvo, što je u skladu sa Lusientinim objašnjenjem o važnosti razvoja embriona u inkubatorima i nužnosti dijeljenja majčinstva s muškarcima. Egalitarnost stanovnika Matapoiseta, kako Lusiente naglašava, izvojevana je zahvaljujući viševjekovnoj ustrajnosti žena da se razbiju sve postojeće hijerarhije. Ona dodaje:

Konačno, postojala je još jedna stvar koje smo se takođe morale odreći, jedina moć koju smo ikada imale, pa da, za uzvrat, niko više nema moći. Prirođena produkcija: moć rađanja. Jer dok god bismo bile biološki vezane, nikada ne bismo bile jednakе. A muškarci nikada ne bi bili humanizovani kao osjećajni i nježni. Zato smo svi postali majke. Svako dijete ih ima tri. Da bi se razbilo nuklearno povezivanje. (Piercy, 1991, str. 105)

Ideje o razdvajanju bioloških i reproduktivnih funkcija, te dijeljenju majčinstva i roditeljskih obaveza, dijelom su preuzete iz *Dijalektike pola*. U ovom zapaženom djelu, radikalna feministkinja Šulamit Fajerston (Shulamith Firestone) se zalaže za potpuno ukidanje rodne diskriminacije, iznoseći stav da reprodukcija i odgoj djece ne bi trebalo da budu biološki uslovljeni. Osim toga, ona biološku porodicu proglašava nepotrebnom, te proklamuje ostvarenje seksualnih sloboda, ekonomske nezavisnosti i mogućnost samoodređenja, kako za žene i muškarce, tako i za djecu (Mangarey, 2007, str. 326-327).

No, Pirsijeva odlazi i korak dalje, te egalitarno društvo Matapoiseta određuje i lingvistički. Ne zalažeći dublje u analiziranje jezičkih intervencija u romanu, Melor bilježi da su zamjenice koje označavaju muški, odnosno ženski rod zamijenjene rodno neutralnom zamjenicom „per“ (u nominativu, dativu i akuzativu) i „pers“ (u genitivu), koja se upotrebljava za sva lica (Mellor, 1982, str. 256). S druge strane, proces imenovanja i aktivnog poigravanja jezikom, Anegret Vimer (Annegret Wiemer) shvata kao cilj unutrašnjeg putovanja koje ima primjese jungovske potrage za sopstvom. Unutrašnje putovanje otuđene putnice Konsuele Kamačo Alvarez Ramos ova kritičarka posmatra kroz prizmu nerazrješive egzistencijalne

dileme sa izvorištem u postojećem patrijarhalnom sistemu. Stoga, trijada junakinjinog identiteta nije naglašena samo trostrukom stigmom, nego i pomirljivošću sa kojom gotovo svaki pojedinac sadašnjice prihvata i nosi ime dato mu po rođenju. Kako Vimer sugerije, za razliku od Koni, koja, poput teškog bremena, nosi čitav niz porodičnih i bračnih prezimena, žitelji Matapoiseta nisu opterećeni ovim patrijarhalnim nasljeđem. Štaviše, oni uopšte i ne poznaju ovakav način imenovanja (Wiemer, 1987, str. 166-167). Sličnu interpretaciju nudi i Angelika Bamer (Angelika Bammer). Ona ukazuje na mnogobrojna imena na koja junakinja ne polaže pravo niti ih osjeća svojima: u rodnom Meksiku zvali su je Konsuelo, u svijetu prostitucije, droge i nasilja bila je poznata kao Končita, dok je u američkom okruženju, gdje društvena klasa, rasa i pol predstavljaju determinante moći, njeno ime jednostavno skraćeno nadimkom – Koni. Budući da se pomenuti nadimak provlači kroz cijeli roman, Bamerova podvlači da je junakinjina bespomoćnost utkana u samu narativnu perspektivu iz koje je priča ispričana (Bammer, 1991, str. 92). Uz to, fluidnost identiteta žitelja Matapoiseta, koji svoje ime biraju na osnovu samoformirane slike o vrijednosti sopstvene ličnosti, stoji u oštrom kontrastu sa socijalnim identitetom koji je junakinji nametnut.

Shvatajući nezavidnu poziciju svoje posjetiteljke, Lusiente predlaže: „možda bi ti Dajana mogla pomoći da spojiš te tri žene u jednu“ (Percy, 1991, str. 122). No, u datim okolnostima takav poduhvat nije moguće ostvariti, posebno što Koni nije samo lišena prava na slobodu izbora, već i prisilno smještena na psihijatrijsku kliniku iz koje očajnički nastoji da se izvuče. Budući da joj to, i pored dva pokušaja, ne polazi za rukom, Matapoiset u njenim halucinatornim vizijama postaje svijet u koji Koni ugrađuje vlastitu sliku o sebi kao vrijednom i poštovanom članu zajednice. Riječju, sliku koju, u svom istorijskom vremenu i prostoru, nikada nije uspjela izgraditi.

Stoga i ne čudi da je granica normalnosti u utopijskom Matapoisetu pomjerena. Ona je fluidna poput novog identiteta koji junakinja u svojim mentalnim projekcijama izgrađuje, izmaštana poput bolje sutrašnjice o kojoj sniva za nadolazeća pokolenja, a naročito za neprežaljenu kći Anđelinu, koja biva nepravedno otrgnuta iz njenog života. Snažno uvjerenja u to da Lusiente i njeni sumpozitivi mogu biti dostojni čuvari bezbrižnog djetinjstva njene kćeri, Koni spremno odbacuje sve predrasude prema svijetu koji je trenutno njen jedino utočište. Našavši konačno smíraj svojoj napačenoj duši, ali i oduška razdirućoj болi koju zbog gubitka kćeri osjeća, ona uzvikuje:

Uzmite je, zadržite je! ... Ona nikada neće biti slomljena kao što sam ja bila. Biće neobična, ali će biti srećna i jaka i neće živjeti u strahu ... Biće

ponosna. Voljeće svoju smeđu kožu i biće voljena zbog sopstvene snage i dobrog rada. Hodaće snažno kao muškarac i nikada neće prodati svoje tijelo i svoju će djecu dojiti kao žena i živjeće okružena ljubavlju kao vrt, kao ona višebojna dječija kuća. Dugini ljudi sa jednim krajem čvrsto usađenim u zemlju, predajem vam je! (Piercy, 1991, str. 141)

Povratak u realnost: ima li spasa u utopiji?

Iako za Andelinu možda ima spasa u utopiji bliske budućnosti, sudbina njene majke u surovoj distopijskoj sadašnjosti je zapečaćena. Utoliko prije što čitav Konin život, do posljednjeg smještanja u Rokover, nije bio ništa drugo do „proba za život zatočenice, državne štićenice, zatvorenice“ (Piercy, 1991, str. 254), kojoj su sudili i čiju su životnu sudbinu krojili drugi, ne mareći mnogo za bol koji su nanosili njoj i njenim najbližima. Sudeći po Koninom potresnom svjedočanstvu, brojni nemilosrdni moćnici, koji su tek produžena ruka totalitarnog državnog aparata, nisu ostavili ništa sem pustoši. Zatočena na rokoverskom psihijatrijskom odjeljenju, koje funkcioniše kao mikrokosmos opresivnog društva u kojem živi (Booker, 1994, stav 9), Koni sve češće telepatski poseže za svijetom Matapoiseta. Iako, možda, plod njene mašte, ovaj svijet ne prestaje da iznenađuje i istovremeno hrani Koninu izmučenu psihu, dajući pri tom i neku natčovječnu snagu njenom tijelu, koje kopni u nehumanim bolničkim uslovima. Naslućujući, međutim, da bi mogla biti podvrgnuta nizu degradirajućih procedura „primitomljavanja“ uma, koje su dio novog pilot-projekta moćnog medicinskog establišmenta, Konina percepcija stvarnosti se mijenja. Postaje joj jasno da put koji su za nju izbrali ljekari željni slave i moći ne vodi ka izlječenju, već ka tjelesnom propadanju i duhovnoj smrti. I premda stanje eupsihije uspijeva održati zahvaljujući telepatskim putovanjima u budućnost, svaki povratak u užasavajuću realnost jača tinjajući bijes i učvršćuje njenu odluku da krene u borbu protiv institucionalizovanog ugnjetavanja, čije posljedice trpi cijelog života. Posljedično, svaki njen bijeg u alternativnu stvarnost kreira čitav dijapazon zanimljivih mogućnosti za emancipaciju žena i obespravljenih manjinskih skupina. Uostalom, nije li i za očekivati da ćemo na interesantne primjere stremljenja ka urušavanju *status quo* nailaziti upravo kod istorijski ugnjetavanih društvenih slojeva, koji su se na razne načine dovijali, i još uвijek se dovijaju, u borbi protiv najrazličitijih oblika opresije?

Međutim, najgora tortura u ozloglašenoj klinici tek očekuje Koni i ostale socijalno nepodobne pacijente, kojima, protivno njihovoj volji, ljekari namjeravaju ugraditi neurotransmitere s ciljem kontrolisanja njihovog nasilnog ponašanja. U dugoj, besanoj noći pred operaciju, Koni razmišlja:

„Sutra će zabosti uređaj u njen mozak. Bila je eksperiment. Silovaće njeno tijelo, njen mozak, nju ... Biće njihovo eksperimentalno čudovište ... Njihovo oruđe“ (Percy, 1991, str. 279). Metode kročenja ljudskog duha koje slijede neodoljivo podsjećaju na one prikazane u Bardžisovoj (Burgess) *Paklenoj pomorandži*. U romanu Pirsijeve, ni motivi zbog kojih se nadobudni ljekari odlučuju na sprovodenje invazivnih hirurških zahvata nad odabranim subjektima (to jest Drugima), nisu bitno drugačiji u odnosu na Bardžisov distopijiski klasik. Moguće je povući i druge paralele između ova dva romana, budući da se Drugi, u očima ljekara, odnosno opresivnog sistema, ne doživljava kao samostalna osoba, već kao subjekat kojim treba upravljati. Osnovna premla autokratskog modela vladanja nad nemoćnim i nejakim jeste njihova bespogovorna poslušnost. Ili, po riječima Sibil, jedne od pacijentkinja kojoj još uvijek nisu uspjeli slomiti duh, „Kontrola. Da nas pretvore u mašine, pa da ih slijepo slušamo“ (Percy, 1991, str. 199). Drugi je, dakle, pošteđen nasilja ukoliko se pokorava i izvršava date naredbe. U protivnom, sustići će ga „zaslužena“ kazna. Ali kako se zlo, po pravilu, širi matematičkom progresijom dok samo sebe ne uništiti, tako i ljekari polako gube kontrolu nad rokoverskim „eksperimentalnim čudovištima“. Prvobitno agresivna crnkinja Alis, nakon ugradnje neurotransmitera, sve dublje tone u depresiju, dok Skip, liječen zbog svoje navodne neodlučnosti i homoseksualnih nagona, pokazuje simptome autodestruktivnosti da bi, napisljektu, izvršio samoubistvo. Bježeći od agonije stvarnosti u sopstvene iluzije, Koni se i sama otima liječničkoj kontroli. No, ovaj put, putujući kroz vrijeme, ona će se greškom naći u košmarnoj budućnosti.

U ovom futurističkom društvu, neuporedivo gorem od Konine duboko potresne svakidašnjice, sve je pod upravom nekolicine bogataških porodica udruženih u klanove i svemoćne multinacionalne korporacije, takozvane multije („multis“). Oni ostatak građana drže u absolutnoj pokornosti, a posebno je alarmantna pozicija žena niže i srednje klase. „Unaprijedene“ plastičnim operacijama kako bi udovoljile fantazijama probirljive klijente, ove potlačene žene su zatočenice muškaraca kojima služe kao seksualne igračke. Rijetko napuštajući svoje stanove izgrađene iznad zagađene atmosfere Zemlje, one su osuđene na život u izolaciji. Posjećuju ih jedino muškaraci koji su neprikosnoveni suvereni njihovog tijela budući da s njima imaju potpisani ugovor na određeno vrijeme. Isti usud dijeli i Gildina 547-921-45822-KBJ, čije se „tijelo doimalo poput karikature ženstvenosti, uskog struka, ogromnih prenaglašenih grudi koje su stršile kao grudnjaci“ (Percy, 1991, str. 288). Uprkos autorkinoj namjeri da u ostatku romana dočara „kakvi bi bili ljudi koji nisu odrasli u seksističkom, rasističkom, takmičarskom, imperijalističkom društvu“ (Parsi, 2003, str. 2), lik Gildine

nije osmišljen kao antipod³ Konine nećakinje Doli, već kao njena ekstremna dvojnica. Shodno tome, Gildina pripada Kešu, čovjeku-mašini koji obavlja nezakonite poslove za multije. Iako seksualno iskorištavana, ona vjeruje da je srećnica jer joj se ukazala prilika da zaključi ugovor sa Kešom, no primjetan je i njen strah da će biti prodata banchi ljudskih organa ukoliko ne uspije zadovoljiti njegove zahtjeve.

Šokantni prizori distopijske budućnosti, „koja izrasta iz intenziviranja već postojećih problema opresije, uništavanja životne sredine, klasnih razlika i seksualnog izrabljivanja“ (Booker, 1994, stav 10), samo će učvrstiti Koninu odluku da se vrijedi boriti za opstanak, svoj vlastiti i opstanak utopijskog Matapoiseta. Nisu li, uostalom, ulozi veliki, manevarski prostor sužen, a opcije svedene na ili/ili? Bilans njenog buntovništva protiv opresivnog sistema: četvoro mrtvih. Osim nepristajanja na fizičko i metaforičko zatočeništvo, junakinja svojim pobunjeničkim činom sugeriraže da postoje situacije kada cilj uistinu može opravdati sredstvo. Naposljetku, to potvrđuje i Lusiente svojom konstatacijom, „Moć je nasilje. Kada se ona mogla mirno uništiti? Svi se mi borimo kada smo pritjerani uza zid – ili moramo da srušimo zid“ (Piercy, 1991, str. 270).

Ovakav ishod događaja nanovo priziva poređenje sa Bardžisovim ostvarenjem, koje takođe problematizuje destruktivnost ljudske prirode. Međutim, ono po čemu se ova dva romana suštinski razlikuju jesu njihovi junaci, odnosno pobude koje ih navode na otpor neprikivenom ugnjетavanju totalitarnog režima. Nasuprot glavnom junaku *Paklene pomoranđe*, bezdušnom nasilniku Aleksu, koji, zarad zabave i čulnog zadovoljstva, sprovodi moć nad slabima i nezaštićenima, da bi se, u konačnici, i sam našao u poziciji žrtve medicinskog establišmenta, Koni nije tek buntovnik bez razloga. Ona je nedužna žrtva čijim se životom okrutno poigravaju, subjekat svjesno postavljen u poziciju bespomoćnosti unutar društva neterminatnog prema različitosti, kojim, povrh svega, dominiraju muškarci. Može li, uistinu, Konina jedina tragična greška prema postojećem društvenom sistemu biti njena rodna različitost, njena „pogrešna“ klasna, rasna i etnička pripadnost? Da li je njena Drugost i jedini razlog za nečovječno ophodenje kojem biva izložena? Ako je suditi po Koninoj tragičnoj životnoj pripovijesti, odgovor je potvrđan. Imamo li u vidu netrpeljivost modernog društva, koje uzima sebi za pravo da odlučuje o junakinjinoj sudbini, odričući joj mogućnost prava na izbor, a samim tim i pravo na život dostojan čovjeka, s pravom se možemo upitati: jesmo li konačno spremni vlastitim zalaganjem doprinijeti stvaranju egalitarnog društvenog okruženja?

Zaključak

Iako nudi smjernice za izgradnju drugačije budućnosti, važno je istaći da Pirsijeva osporava uvriježeno mišljenje da je čovječanstvu obećano spasenje u utopiji. Kako i sama ističe, „Veoma sam svjesna utopijske tradicije. Pišem u njoj, pišem protiv nje. Postavljam se prema njoj kritički. Uvijek se poigravam postojećim legendama, pričama, mitovima naše kulture“ (Rodden, 1998, str. 134). Kako smo vidjeli, otklon od žanrovske tradicije doseže svoj vrhunac u prizorima tortura nad rokoverskim pacijentima, koji potom ustupaju mjesto prikazu zastrašujuće distopijske budućnosti. Izvanredna jukstapozicija utopijskih i distopijskih elemenata predstavlja jasan pokazatelj da se čovječanstvo nalazi na prekretnici, baš kao što se književna utopija i sama našla na rubu vremena. Dakako, njen poraz u sadašnjosti je očigledan.

No, da je iz ovog poraza moguće nazrijeti krajnju pobjedu ne samo čovječanstva već i utopije, dokaz je i sâm Matapoiset. Otuda će i „glas u njenim ušima, dobrodušan, prekorijevajući: Lusiente kao djelić njenog uma, kao glas drugog ja, koji joj se obraća u noći“ (Piercy, 1991, str. 252), došapnuti Koni da svako od nas može biti aktivni sudionik u izgradnji boljeg svijeta. Treba se samo odvaziti na rušenje zidova. Ali ne nužno birajući put koji je izabrala Koni, već svoj vlastiti. Nemoćni da predvidimo budućnost, možemo se jedino odlučiti da izmijenimo sadašnjost na način koji će se pozitivno odraziti na buduća društveno-politička kretanja. Odluka da ne učinimo ništa u sadašnjosti je takođe izbor. Međutim, u tom slučaju mogli bismo se naći u zamci sopstvene odluke, što se, uostalom, dà naslutiti i iz same koncepcije politički angažovane utopijske vizije predstavljene u ovom romanu, koji ne nudi čarobnu formulu za rješenje socijalnih problema, već ukazuje na alternativne oblike življenja ka kojima, bilo kao pojedinci ili cjelokupno društvo, možemo svjesno stremiti.

U ovim smutnim vremenima, koja su doprinjela da „utopija više nego ikada bude deo naše alternativne, ali ne i stvarne istorije“ (Đergović-Joksimović, 2009, str. 172), apel Lusinentih sапlemenika da budu saslušani stoga itekako zavrijede našu pažnju. Tim prije što krije tajnu poruku svih utopija, prošlih, sadašnjih, budućih (Jameson, 2005, str. 233), a one su oduvijek postojale u domenu snova, žudnji i nadanja u bolju sutrašnjicu:

„Da li vam zaista prijeti opasnost?“

„Da.“ Klimnuo je velikom glavom ljubazno se složivši.

„Možda nas iznevjerite.“

„Ja? Kako?“

„Vi iz vašeg vremena. Ti sama možda ne uspiješ da nas shvatiš ili da se boriš u sopstvenom životu i vremenu. Vi iz vašeg vremena možda i

nećete uspjeti da se borite ... Mi se moramo boriti za opstanak, da nastavimo da postojimo, da budemo budućnost koja se dešava. Zato smo te kontaktirali.“ (Piercy, 1991, str. 197-198)

Bilješke

¹ Radi se o ironičnoj igri riječi. Naime, državna psihijatrijska ustanova (Rockover State Mental Hospital) je poznata po nehumanom tretmanu pacijenata i funkcioniše poput opresivnog, hijerarhijskog društva u kojem junakinja živi.

² Među brojnim festivalima koje Matapoiset praznuje, izdvaja se svetkovina u čast začetka američkog ženskog pokreta, tačnije 19. juli 1848. godine, kada je, na inicijativu Elizabet Kejdi Stenton (Elizabeth Cady Stanton) i Lukriše Mot (Lucretia Mott), održana čuvena Konvencija Seneka Fols.

³ Svi likovi u romanu imaju svoj antipod u utopijskoj budućnosti: na primjer, Koni/Lusiente, Klod/Bi (Pčela), Andelina/Don (Zora), itd.

KORIŠTENI IZVORI

- Atwood, M. (1976, December). An unfashionable sensibility. *The Nation*, 223, 601-602. Preuzeto sa <http://web.ebscohost.com/>
- Bammer, A. (1991). *Partial visions: Feminism and utopianism in the 1970s*. New York/ NY: Routledge.
- Booker, M. K. (1994). Woman on the edge of a genre: The feminist dystopias of Marge Piercy. *Science Fiction Studies*, 21(3). Preuzeto sa <http://www.depauw.edu/sfs/backissues/64/booker.htm>
- Đergović-Joksimović, Z. (2009). *Utopija: alternativna istorija*. Beograd, Srbija: Geopoetika.
- Hollinger, V. (2003). Feminist theory and science fiction. U E. James i F. Mendlesohn (ur.), *The Cambridge companion to science fiction* (str. 125-136). New York, NY: Cambridge University Press.
- Jameson, F. (2005). *Archaeologies of the future: The desire called utopia and other science fictions*. London, Engleska: Verso.
- Keinhorst, A. (1987). Emancipatory projection: An introduction to women's critical utopias. *Women's Studies*, 14, 91-99.
- Magarey, S. (2007). Dreams and desires: Four 1970s feminist visions of utopia. *Australian Feminist Studies*, 22, 325-341.
- Mellor, K. A. (1982). On feminist utopias. *Women's Studies*, 9, 241-262.
- Piercy, M. (1991). *Woman on the edge of time*. New York, NY: Fawcett Crest.
- Pirs, M. (2003). Utopijske feminističke vizije. Preuzeto sa http://www.republicart.net/disc/aeas/piercy01_sr.pdf

- Rodden, J. (1998). A harsh day's light: An interview with Marge Piercy. *Kenyon Review*, 20(2), 132-143.
- Wiemer, J. A. (1987). Foreign l(anguish), mother tongue: Concepts of language in contemporary feminist science fiction. *Women's Studies*, 14, 163-173.

A BRAVE NEW POST-PATRIARCHAL WORLD IN MARGE PIERCY'S WOMAN ON THE EDGE OF TIME

The blossoming of women's utopian writing coincided with the upsurge of the Second Wave feminism, reaching its peak in the mid-1970s. During this turbulent period of social and political upheavals, numerous feminist-oriented writers recognized the subversive potential of the genre that had traditionally been dominated by male authors and masculine concerns. Challenging the status quo, feminist writers produced works that testify to their convictions about the necessity of change, not only in the tone and form of the utopian novel itself, but also in women's lives. Post-patriarchal society envisioned in Woman on the Edge of Time is no exception. Accordingly, this paper explores the transformative potential of this motivating feminist utopia, which sheds critical light on the unsatisfactory social reality and offers an imaginative projection of alternative future in which women emerge as powerful and authoritative in all areas of human endeavor.

Keywords

Marge Piercy, feminist utopian vision, transformative potential, utopia, feminism

Izvorni naučni rad

**BRITKO PERO SATIRIČARA: BORIS DEŽULOVIC KAO
UČESNIK U JAVNOM DISKURSU**

UDK 316.774:32.019.51
doi:10.7251/zip06113077b

Mladen Bubonjić*

Komunikološki koledž u Banjaluci, Bosna i Hercegovina

Rad se bazira na analizi diskursa – narativa koji koristi Boris Dežulović u svojoj kolumni. Cilj rada je da utvrdi da li su i u kom stepenu, kroz prizmu etike, značenjskog konteksta i retoričkih principa, ispoštovane zadane forme. Jedan od ključnih aspekata rada nalazi se u principu o slobodi javnog izražavanja – ukidajući pravo izjašnjavanja o nekoj temi od društvenog značaja, ukida se i pravo na slobodu govora. Pravo na javnu riječ je od ključnog značaja da se građani informišu o svim bitnim temama društva, odnosno zajednice u kojoj žive i da o istoj daju svoje mišljenje.

Ključne riječi

diskurs, satira, ironija, Milorad Dodik, sloboda govora

Dok reditelj ove predstave sedi ispred zavese, na daskama, i posmatra vašar, njega obuzima duboka seta pred onim što se dešava na tome hučnom prostoru. Tamo se mnogo jede i piće, udvara se i koketuje, smeje se i čini ono što je suprotno smehu, puši se, vara se, rve, igra i svira; tamo se razmetljivci guraju, gizdarci pilje u žene, kesaroši pretresaju džepove, pozornici su na oprezu, opsenari (drugih opsenara nigde ne bilo!) viču iz svog grla ispred svojih šatra, prostaci blenu u blistave haljine igračica i u bedne stare narumenjene lakrdi-jaše, dok vešti prsti barataju po njihovim džepovima pozadi. Da, to je Vašar taštine; zacelo ne moralno mesto; ni veselo, iako veoma bučno.

Vilijam M. Tekeri, *Vašar taštine*

Okruženje kao ovo, kojeg opisuje Vilijam Mejkpis Tekeri, jedan od najistaknutijih satiričara XIX vijeka, ne zaslžuje ništa drugo do podsmijeh, sarkazam, satiru. Cilj satire, kao takve, nije ništa drugo nego popravljanje društva, istakao je jednom davno Danijel Defo. Međutim, malo je istinskih satiričara danas. Oni koji bi trebalo da joj služe, gospodare njome. Danas satira više služi svojim „gazdama“ da se domognu kakvih nagrada ili

*mladen.bubonjic@kfl.edu.ba

privilegija. Kada se marginalci bave satironom, ista im se pridružuje na margini (Lujak, 2012). „Kao što ima ljudi kojima je zanat da žive od udvaranja kruni, isto tako ima ljudi kojima je zanat da žive od udvaranja demokratiji“, napisao je pred kraj svog života prvi pravi satiričar među srpskim realistima, tvorac srpske satirične pripovijetke, Radoje Domanović (Nježić, 2008). Mnogi su se nakon Tekerija i Domanovića okušali u satiri, bilo kroz književna djela bilo kroz kolumnе u novinama. Rijetki su uspjeli odgovoriti zahtjevima ovog književnog djela u kome se ismijavaju ljudska glupost, pohlepa i ograničenost. Slabo plaćeni, priznati samo od užeg kruga istomišljenika i u izvjesnoj mjeri društveno proskribovani, rijetki satiričari nisu ostali na društvenim marginama.

Jedan od rijetkih je i Boris Dežulović, novinar i pisac oštrog uma i britkog pera. Kao jedan od osnivača, danas ugašenog, satiričnog magazina *Feral tribun* (*Feral tribune*), Dežulović je među prvima na prostoru bivše Jugoslavije napravio iskorak i „naoštiro pero“ protiv licemjerja i poltronstva, kako vlasti tako i „istaknutih“ pojedinaca u narodu. Često napadan i blaćen, opisujući tmurnu svakodnevnicu u kolumnama za hrvatske, srpske i bh. medije, Dežulović je svoj satiričan duh uspio očuvati ne oprštajući nikome. Jedan od onih koje je Dežulović „uzeo na Zub“ bio je i Milorad Dodik. Povod za objavlјivanje kolumna sa naslovom „Mama, tata, pas i Srpska“ bila je izjava Milorada Dodika povodom Dana Republike Srpske 9. januara 2011. godine, u kojoj je, između ostalog, istakao: „Ono što je konstanta je permanentna ljubav ljudi prema Republici Srpskoj, bez nje nema ni porodičnog života“ (Dežulović, 2011). Inače, ta izjava je izazvala priličnu pometnju u javnom mnjenju na području bivše Jugoslavije, a Dežulovićevo kolumna je otkazana u *Nezavisnim novinama*, iako je do tada bio stalni kolumnista u ovom banjalučkom dnevniku (Dežulović, 2011). Dežulović, u svojoj kolumni, koja nije objavljena u *Nezavisnim novinama* ali je ipak ugledala svjetlo dana, kako na internetu, tako i u sarajevskom *Oslobodenju*, na satiričan način dovodi u sumnju cjelokupnu istoriju ljudskog roda. Tekst počinje tvrdnjom da je, bar do sada, porodica bila temelj svakog društva:

Obitelj je osnovna čelija društva, učili smo podjednako i na satovima mark-sizma i na satovima vjeronomaka, sami je to zaglavni kamen, temelj na kojem počiva svaka ljudska zajednica. I Hitlerov Rajh i Titov socijalizam, i kršćanski poređak podjednako kao i šerijatski, i prvobitne zajednice i današnje globalno selo, i feudalizam kao i liberalna demokracija, i izolirana plemena amazonских šuma i bogate države sjeverne Europe, svako je društvo u povijesti temeljeno na jednostavnoj prepostavci ljudske reprodukcije, i svako je sagrađeno oko one pećine, zemunice, šatora, kolibe ili luksuznog penthousea na Petoj aveniji, u kojoj se ta prepostavka, hm, ostvaruje.

Hiljadama, desetinama hiljada godina tako su stajale stvari, i nitko to nikad nije niti pokušao promijeniti. Vidjela je povijest čovječanstva za to vrijeđene velike ljude i velike diktatore i velike revolucionare, luđake i vizionare koji su mijenjali svijet, ali nijednemu nikada na pamet nije palo osporiti njegovu osnovnu ćeliju. Cijela je historija ljudskog roda ispisana na njenim drevnim zidovima, i cijela je u tu tjesnu ćeliju stala, preživjevši takva sve do 9. januara 2011. godine.

Onda se na Radio-televiziji Republike Srpske pojavio Milorad Dodik.

„Ono što je konstanta je permanentna ljubav ljudi prema Republici Srpskoj, bez nje nema ni porodičnog života. Bez Srpske ostaju prazni prostori, Bosna i Hercegovina nikom ništa ne garantuje“, rekao je predsjednik Dodik u prigodnom intervjuu Vanji Furtuli, povodom Dana Republike Srpske.

Za one kojima se učinilo da je Dodik rekao kako bez Srpske nema porodičnog života, valja ponoviti:

„Ono što je konstanta je permanentna ljubav ljudi prema Republici Srpskoj, bez nje nema ni porodičnog života.“

Džabe su krečili svi antropolozi svijeta, žali Bože papira što su ga ispisali i Morgan i Malinovski i Friedrah Engels: *po novome, od 9. januara 2011. nije više obitelj osnovna ćelija društva, već je, eto, društvo osnovna ćelija obitelji. Ili je barem tako u Dodikovoj Republici Srpskoj, prvoj ljudskoj zajednici u cjelokupnoj historiji čovječanstva koja je u osnovnu ćeliju društva strpala ljubav prema državi. Bez nje, države, Republice, nema ni porodičnog života.*

- Hoćeš li joj biti vjeran, i u dobru i u zlu? - pitat će pop sutra na nekakvom vjenčanju.

- Jašta ću - odgovorit će mladoženja kiselim smiješkom razbijajući nervozu.

- Hoćeš li odgovarati lijepo, sa „hoću“ ili „neću“, ili da ja ovo prekidam?

- Hoću.

- I?

- Šta i?

- Hoćeš li joj biti vjeran i u...

- Kažem, hoću.

- Hoćeš li je voljeti dok vas smrt ne rastavi?

- Jašta ću - ponovo će se usiljeno nasmijati mladoženja, pa požuriti: - Zajebavam se, pope. Hoću.

- Hoće li twoja ljubav biti permanentna, dok vas smrt ne rastavi?

- Hoće.

- Hoće li twoja permanentna ljubav biti konstanta?

- Hoće.

- Dobro, idemo sad na nevjестu - rutinski će nastaviti pop. - Hoćeš li i nju voljeti kao Republiku Srpsku?

Tako će, eto, ubuduće izgledati obredi vjenčanja u Srpskoj. Jer ono što je konstanta jest permanentna ljubav ljudi prema Republici Srpskoj, bez nje nema ni porodičnog života.

- Tata, mogu li staviti pirsing na obrvu? - pitat će sin oca Milorada.

- Ne znam ja - odgovorit će Mile. - Jesi li pitao Republiku Srpsku?

- A je li se mene ovde išta pita? - gnjevno će iz kuhinje dobaciti supruga Snježana.

- Šuti tamo! - izgubit će živce glava obitelji. - Ti si mi samo žena, a ono što je konstanta je permanentna ljubav prema Republici Srpskoj, bez nje nema ni porodičnog života.

Nije mi poznato je li predsjednik razmišljaо о tome, ali revolucionarnо ukљučivanje Republike Srpske u obiteljski život poprilično će iskomplikirati stvari. Svaka sitnica za koju se do sad pitalo mamu, ići će na referendum. A ni referendumi više neće biti isti, otkako je to postala, je li, obiteljska stvar.

- Jeste li za to da se Republika Srpska izdvoji iz Bosne i Hercegovine kao samostalna i nezavisna država?

- Ne znam... jeste li pitali tatu?

Kako je pak ljudska vrsta opstala do konstituiranja Republike Srpske, kako je porodični život uopće bio moguć bez Srpske, suvremena znanost još ne zna. Prepostavlja se da su se ljudske jedinke udruživale u razmjerno krhke mikrozaјednice sastavljene od mužjaka, ženke i mladunčadi, neobično dakle nalik svremenoj porodici, samo bez Republike Srpske kao konstante.

Zato su takve primitivne zajednice bile nestabilne, mijesale su se tu i vjere i nacije, pa su se protoobitelji nerijetko razilazile, razdvajale i raspadale. Kriza institucije obitelji doseglj je svoj vrhunac devedesetih godina prošlog stoljeća: zabilježeno je tako da se u svega nekoliko dana jula 1995. godine samo u maloj Srebrenici više hiljada porodica raspalo zbog toga što nije bilo „permanentne ljubavi ljudi prema Republici Srpskoj“.

Otkako je, međutim, ukazom predsjednika Milorada Dodika permanentna ljubav ljudi prema Srpskoj uvedena kao konstanta, u osnovnim cilijama društva sve probeharalo, porodični život kao u reklamama za osiguravajuća društva, stambene kredite i smrznutu hrani. Kućice u cvijeću, oko kućica se igraju djeca i maleni psići, cika i vriska pred kućicom, cika i vriska bogami i u kućici, na kućici vrata, a na vratima supruga i majka.

- Milorade! - vrisnut će žena ugledavši kauč, na kauču Republiku Srpsku, na Republici Srpskoj svoga muža, a na svome mužu samo vunene čarape.

- Ženo - zamucat će on, nespretno se ogrčući dekicom - mogu da objasnim.

- Mile mi baš objašnjava institut referendumu - javit će se i ona s kauča. - I koncept dvotrećinske većine.

- Reci mi samo jednu stvar - ignorirat će je supruga i majka, pa pogledati muža ravno u oči. - Voliš li je?

- *Vidi - sabrat će se Mile. - Ono što je konstanta je permanentna ljubav prema Republici Srpskoj. Bez nje ti, ženo, nema ni porodičnog života.* (Dežulović, 2011)

Predmet ovog rada je analiza narativa koji koristi Boris Dežulović u svojoj kolumni. Takođe, kroz prizmu etike, značajnog konteksta i retoričkih principa, cilj ovog rada je da utvrdi da li su i u kom stepenu ispoštovane navedene forme. Polazište rasprave je u principu o slobodi javnog izražavanja. Naime, ukidajući pravo novinaru, čitaocu ili nekome drugom da se izjasni o nekoj temi od društvenog značaja, ukida se i njegovo pravo na slobodu govora. S obzirom na ovu činjenicu, od ključnog je značaja da se građani informišu o svim bitnim temama društva, odnosno zajednice u kojoj žive i da o istoj daju svoje mišljenje. Na taj način mediji ispunjavaju svoju društvenu funkciju.

Pripovijedanje Borisa Dežulovića

Pripovijedajući o hipotetičkoj situaciji u kojoj se nalazi Milorad Dodik, njegova porodica i Republika Srpska, Boris Dežulović se obraća na dijegetičkom nivou, odnosno „na nivou na kome su egzistenti, događaji ili pripovjedni činovi smješteni s obzirom na datu dijegezu“ (Prins, 2011, str. 37). Dijegeza nije ništa drugo do fikcionalni svijet u kome se odigravaju te pripovjedane situacije i događaji (str. 38). Pripovjedač, u konkretnom slučaju Dežulovića, moguće je karakterisati samo u odnosu na dijegezu, odnosno moguće ga je opisati s obzirom na dijegetički nivo. Pripovjedači mogu biti ekstradijegetički, odnosno spoljašnji, kada nisu dio nijedne dijegeze, tj. fikcionalnog svijeta. Zatim, mogu biti dijegetički ili intradijegetički, drugim riječima, da pripadaju dijegezi prezentovanoj primarnom pripovješću koju pripovijeda ekstradijegetički pripovjedač. Takođe, mogu se pojaviti i u metadijegetičkom ili hipodijegetičkom pripovijedanju koje je umetnuto u dijegetičko ili interdijegetičko pripovijedanje. Dalje, pripovjedač je moguće karakterisati s obzirom na ulogu koju imaju u dijegezi koju predstavljaju ili na odsustvo takve uloge. Na osnovu toga, imamo homodijegetičke pripovjedače, odnosno pripovjedače koji su ujedno i likovi u situacijama i događajima koje pripovijedaju. U slučaju da je pripovjedač protagonista događaja, riječ je o autodijegetičkom pripovijedanju. Zatim, heterodijegetički pripovjedač je, s druge strane, onaj pripovjedač koji nije lik u situacijama i događajima koje pripovijeda. Naloslijetu, kada se drugostepena pripovijest nađe na istom nivou s primarnom pripovješću, odnosno kada metadijegetičko pripovijedanje

funkcioniše kao dijegeetičko, imamo slučaj pseudodijegeetičkog ili redukovano metadijegeetičkog pripovijedanja (Prins, 2011, str. 37, 38).

Na osnovu navedenih konstatacija, možemo zaključiti da je pripovijedanje Borisa Dežulovića ekstradijegeetičko, spoljašnje, dakle pripovjedač nije dio dijegeze o kojoj pripovijeda. Takođe, Dežulović je i heterodijegeetički pripovjedač zato što nije lik u situacijama o kojima pripovijeda. Pripovjedač, dakle, može biti manje ili više vidljiv, obaviješten, sveprisutan, samosvjestan ili pouzdan, te može biti smješten na manjoj ili većoj distanci od pripovijedanih situacija i događaja, od likova ili naratera (Prins, 2011, str. 151). Kada je riječ o distanci između pripovjedača i događaja i likova o kojima pripovijeda, ona može biti temporalna u slučaju kada pripovjedač pripovijeda događaje koji su se zbili dva sata ranije ili prije dvije godine. Zatim, može biti intelektualna, u slučaju kada je pripovjedač intelektualno superiorniji, ravnopravan ili inferiorniji od lika o kome pripovijeda. Može biti moralna kada pripovjedač ličnim moralom prevazi-lazi ili je ispod lika o kome pripovijeda. Takođe, može biti emocionalna, drugim riječima, pripovjedač može biti više ili manje pogoden sudbinom likova iz svoje pripovijetke. Distanca može biti i diskurzivna kada pripovjedač pripovijeda svojim riječima ili koristi riječi likova o kojima pripovijeda. Naposlijetu, distanca čak može i varirati tokom pripovijesti tako da pripovjedač i narater, odnosno onaj kome se pripovijeda, mogu biti emocionalno bliži ili udaljeniji kako se priča privodi kraju (str. 40, 151). Iz navedenog možemo izvući zaključak da je distanca Borisa Dežulovića prema događajima i likovima o kojima pripovijeda temporalna jer pripovijeda o događajima koji su se desili ranije. Zatim, može se primjetiti da je Dežulović intelektualno i moralno superiorniji od likova o kojima pripovijeda. Takođe, Dežulović kombinuje svoje riječi i riječi likova o kojima pripovijeda, tako da je primjetna i diskurzivna distanca. Kada je riječ o emocionalnoj distanci, može se primjetiti da pripovjedač nije previše ganut sudbinom svojih likova. Doduše, moguće je primjetiti empatiju, ali na nivou ironije, dakle kao prikriveno ismijavanje.

Dežulović inače obilato koristi ironiju i sarkazam u svojim kolumnama koje vješto uklapa u naraciju o svakodnevnicima. Takođe, poput Sokrata, iako je nezahvalno poreediti bilo kog pripovjedača sa ovim filozofom, majeutičkom vještinom, nizom pitanja i odgovora, dovodi čitaoce do saznanja koje im je bilo pred nosom ali nisu bili svjesni toga. Kao poređenje koje potkrepljuje ovu tvrdnju, možemo navesti citat iz *Odrbrane Sokratove*: „A možda će ko kazati: ‘Kad od nas odeš, Sokrate, zar ne bi mogao čutati, pa spokojno u tuđini živeti?’ Ali to je ono što mi je od svega najteže objasniti nekim od vas“ (Platon, 2008, str. 53); i jedan pasus iz Dežulovićeve kolumnе: „Kako je pak ljudska vrsta opstala do konstituiranja Republike

Srpske, kako je porodični život uopće bio moguć bez Srpske, suvremena znanost još ne zna. Pretpostavlja se da su se ljudske jedinice udruživale u razmjerno krhkne mikrozajednice sastavljene od mužjaka, ženke i mладунčadi, neobično dakle nalik suvremenoj porodici, samo bez Republike Srpske kao konstante“. Sokrat svojim tužiocima i građanima Atine poručuje da ne mogu shvatiti njegove pobude, drugim riječima, da su intelektualno inferiorniji od njega. S druge strane, Dežulović se pita kako je čovječanstvo uopšte opstalo dok nije nastala Republika Srpska, aludirajući na izjavu Milorada Dodika da je ona konstanta i da bez nje nema porodičnog života. Pretpostavlja da su se ljudi udruživali u porodice kao mikrozajednice društva i na taj način opstajali, čime na ironičan način ukazuje na svu neracionalnost ove izjave.

Satirik je slobodan, za razliku od erističara, kako tvrdi Stanojević (2004). On ne mora da glumi ozbiljnost u komunikaciji koja nije sasvim ozbiljna, što erističar mora (str. 101). Zaista, Dežulović je slobodan, njegovo pri povijedanje nije gluma. Iako na prvi pogled neozbiljno, na ironičan način sadrži svu ozbiljnost postojećeg trenutka i okruženja u kojem živimo. S druge strane, prema Stanojeviću, erističar-političar (Dodik) nikada nije sasvim oslobođen svog usuda da vjeruje i pobjeđuje sumnjujući u svoju pobjedu. „Otuda je on rijetko kada slobodan prevashodno od svoje prenaglašeno racionalističke težnje da se uvijek bude u pravu“ (str. 102). Dodik je, kao erističar, stalno napet, dok je Dežulović, kao ironičar, opušten. Za razliku od eristike koja produbljuje monističku¹ projekciju stvarnosti („Ono što je konstanta je permanentna ljubav ljudi prema Republici Srpskoj, bez nje nema ni porodičnog života. Bez Srpske ostaju prazni prostori“), ironija razara svaki monizam („Džabe su krečili svi antropolozi svijeta, žali Bože papira što su ga ispisali i Morgan i Malinovski i Friedrik Engels: po novome, od 9. januara 2011. nije više obitelj osnovna čelija društva, već je, eto, društvo osnovna čelija obitelji“). Ironičar (Dežulović) može da ironizuje i samu ironiju i svoj ironički stav, dok, s druge strane, erističar (Dodik) obično ne gaji iskrenu kritiku svoga položaja. Ironija je, inače, moguća tek pošto dođe do razlikovanja u mišljenjima, što je primjetno u izjavi Milorada Dodika i kolumni Borisa Dežulovića. Ona je, dakle, nemoguća ako se isto ili slično misli (Stanojević, 2009, str. 73). Tek u diskursu, kako ističe Vera Vasić, „ironija se razlikuje od tvrdnje, razumije upotreba stereotipa, ekspresiva, pejorativa, razriješava dvoznačnost i polisemiju i sl“ (Vasić, 2010, str. 342). Dežulović javnim istupanjem svojoj ironiji daje smisao, svi pejorativi, stereotipi, dvosmislenosti u njegovoj interpretaciji dobijaju smisao.

Značenje satire

Džon Korner (2005) ističe da pod formom podrazumijevamo „određenu organizaciju značenja koja konstituiše dati medijski artefakt kao oblik komunikacije“ (str. 451, 452). Posmatrajući iz tog aspekta predmet ovog rada, diskurs kolumnе Borisa Dežulovića, možemo se pozvati na Rolana Barta i Stjuarta Hola i njihova promišljanja o znaku i značenju. Naime, Bart ističe da značenje nastaje samo u odnosu znakova među sobom, u okviru određenog sistema, zavisći od konteksta i od onoga ko znak tumači, odnosno čita ili interpretira (Bart, 2008, str. 249). S tim u vezi, pripovijedanje, kao skup značenja, predstavlja semiološki sistem u kojem čitalac iz konteksta stiče jasniju sliku o događaju, odnosno ima slobodu „čitanja teksta“ i na taj način zauzima stav. Stjuart Hol, s druge strane, ističe da mediji obrađuju stvarnost prema svojim formalnim zahtjevima i na taj način nude željena značenja stvarnosti. Ovaj stav se takođe može primijeniti kroz spektar pripovijedanja, tumačeci ga iz aspekta publike kao krajnjeg interpretatora značenja: publika može prihvati sliku stvarnosti koju mediji kreiraju, može tu sliku preispitati ili joj se suprostaviti (Hol, 2008, str. 275, 276). Hol ističe da, da bi poruka imala „djelstva“, da bi zadovoljila „potrebu“ ili bila upotrebljena, ona prethodno mora da bude prisvojena kao smislen diskurs i mora da bude smisleno dekodirana (str. 277). Pored početnog, denotativnog značenja, koji podrazumijeva racionalno-intelektualni pristup posiljaoca i primaoca, „u slučaju oblikovanja i recepcije estetskih poruka, nezaobilazan je, naravno, i emocionalno-afektivni pristup, budući da se samo tako mogu doseći i ostali slojevi značenja“ (Radojković i Miletić, 2006, str. 105). Do čitalaca je da li će ih razumjeti ili ne, ili da li će ih čak pogrešno protumačiti, jer „stepeni ‘razumijevanja’ i ‘pogrešnog razumijevanja’ u komunikacijskoj razmjeni zavise od ustanovljenog stepena simetrije/asimetrije (odnosa ekvivalencije) između pozicija ‘personifikacija’ – šifranta-posiljaoca i dešifranta-primaoca“ (Hol, 2008, str. 278). Hol takođe navodi jedan paradoks: „događaj mora da postane ‘priča’ prije nego što postane komunikativni događaj“ (str. 276). Dakle, ovdje do izražaja dolazi sposobnost pripovjedača da događaj opiše na način koji bi čitaoce podstakao da promišljaju i diskutuju o njemu pretvarajući ga tako u komunikativni događaj.

Satira, kao „priča koja duhovito i na podrugljiv način osuđuje i šiba sve što ne valja u društvu ili kod pojedinaca“ (Vujaklija, 1996, str. 800), tvorca takvog pogleda na stvarnost dovodi do jednog paradoksa, kako ističe Bart:

Tekstovi koji su pisani protiv neuroze, iz okrilja ludila, imaju u sebi, ako žele da budu čitani, nešto malo od neuroze neophodne za zavođenje svojih čitalaca; ovi strašni tekstovi su ipak tekstovi koji mame. Svaki će

pisac, dakle, reći: ne mogu lud, zdravom mi ne ide, ja sam neurotičan. Tekst koji pišete mora mi dati dokaz da me želi. Taj dokaz postoji: to je pismo. Pisanje je nauka o nasladama jezika, njegova kama-sutra. (Bart, 2010, str. 101)

Da li je pripovijedanje Borisa Dežulovića neurotično? On svoje kolumnne piše protiv opšte neuroze, opštег ludila koje je zahvatilo sve pore našeg društva. Logično je da su njegove misli zahvaćene tim sveopštим ludilom, zato i jesu toliko čitane. Njegove kolumnne su njegova kama-sutra. Inače, Bart je sam proces čitanja, prema Jeleni Đorđević, „definisao ne samo kao dešifrovanje, učitavanje, igru označenih i označitelja, već kao specifično zadovoljstvo“ (Đorđević, 2009, str. 93). Takođe, Bart pravi distinkciju između „teksta zadovoljstva“ i „teksta naslade“. Prvi je onaj koji zadovoljava, ispunjava, baca u euforiju, dok je drugi onaj koji dovodi u stanje gubitka, izaziva neugodu, uzdrmava kulturne i psihološke slojeve čitaoca, čvrstinu njegovog ukusa, vrijednosti i uspomena (Bart, 2010, str. 106). Tekstovi Borisa Dežulovića zasigurno zadovoljavaju i ispunjavaju čitaoce iako, s druge strane, kao što se može vidjeti u kolumni „Mama, tata, pas i Srpska“, čitaocima uzdrmavaju kulturne i psihološke slojeve, kao i čvrstinu njihovih vrijednosti i uspomena. Naposlijetu, kada je riječ o „zadovoljstvu u tekstu“, Bart ističe da „glasno pisanje“ nije ekspresivno, ono izražavanje prepušta fonotekstu, pravilnom kodu sporazumijevanja. Po svom mjestu, ono pripada genotekstu, procesu označavanja. „Nije nošeno dramskim infleksijama, zajedljivim intonacijama, ugodnim naglascima, nego ‘zrnom’ glasa koje je erotska mješavina boje glasa i jezika, i može da bude jednaka diktiji, materiji jedne umjetnosti: umjetnosti upravljanja svojim tijelom“ (Bart, 2010, str. 144). S tim u vezi, pripovijedanje Borisa Dežulovića, njegovo „glasno pisanje“, nosi to „zrno“ glasa, zrno razuma koje je jednako materiji jedne umjetnosti. Umjetnosti koja na satiričan način teži ispravljanju društvene nepravilnosti.

Etički aspekt Panovog praktioca

Kao stalni podsjetnik, Aristotel nas uči da „svako umijeće i svako istraživanje, te slično djelovanje i pothvat, teže, čini se, nekom dobru“ (Aristotel, 1988, str. 1). Ako djelujemo usmjereni nekom dobru, onda težimo svršishodnosti. Ista ne može biti ispravna ukoliko nije opravdana. Društvene norme određuju opravdanost kroz etičke, odnosno moralne principe. Ukoliko se bavimo određenim esnafskim djelatnostima, do izražaja dolazi „deontologija, odnosno profesionalna etika, koja se poziva na dužnost i ukazuje na pravila za sprovođenje u djelo određene etike ‘na polju koje joj je svojstveno’, odnosno etike primijenjene na određenu grupu ili profesiju“

(Korni, 1999, str. 9). U konkretnom slučaju, ukoliko izuzmemo aspekt pripovijedanja koji obiluje satirom, iako se može „svrstat u isti koš“, radi se o novinarskoj, odnosno medijskoj etici. Ova etika obiluje mnogim dužnostima koje određuju socijalno okruženje profesije. Rolend Lorimer kao suštinske obaveze novinara, između ostalih, navodi poštovanje istine zbog prava javnosti da zna istinu, iznošenje činjenica iz znanog izvora, izbjegavanje nečasnih metoda radi pribavljanja vijesti, fotografija ili dokumentata i poštovanje privatnosti drugih lica (Lorimer, 1998, str. 156). Takođe, Danijel Korni u *Etici informisanja* ističe profesionalne norme novinara od kojih su odnos poštovanja prema izvorima informacija i osobama koje su predmet informacija kao i poštenje u pogledu sredstava koja se koriste u traganju za informacijama među najvažnijim za etički aspekt novinara (Korni, 1999, str. 36). U svom radu novinari moraju, prema Radojkoviću i Stojkoviću, ispuniti dva bitna uslova kojima se definiše profesija, a to su insistiranje na profesionalizmu, odnosno ponašanju i radu koji za osnovu imaju etički kodeks, kao i kriterijum altruizma, odnosno rada u interesu zajednice (Radojković i Stojković, 2004, str. 166).

Tomas Bauer ističe da građansko-politički, odnosno civilno-društveni moral, koji je generisan, transformisan i predstavljen posredstvom medija, zahtijeva demistifikaciju politički insceniranih rituala privilegovanih elita, između ostalih i političara, koji svoju legitimaciju više ne crpe iz svog društvenog statusa, kao ni svoje funkcije, nego u sve većoj mjeri iz vlastite komunikativne kompetencije. „Povjerenje sve više postaje stvar komunikacije, ono se više ne temelji na načelu poslušnosti spram autoriteta, nego na načelu mogućnosti kritičke refleksije“ (Bauer, 2005, str. 50). S tim u vezi, Dežulović povjerenje čitalaca zaista gradi na načelu mogućnosti kritičke refleksije a ne na poslušnosti prema autoritetu. Da je suprotno, napisao bi hvalospjev o Dodiku, koji, izgleda, svoje javno predstavljanje i povjerenje plebsa bazira na poslušnosti prema autoritetu, tako da, sve što izjavи, suvislo ili ne, dobija na značaju u jednoj nadasve politički nezreloj sredini. Da je Dežulović „skrenuo pogled“ ili pisao afirmativno o dotičnom, takav čin bi predstavljao komunikaciju svjesnog ili ignorišućeg nepoštovanja prema istini. Dakle, njegova moralna dužnost, kao kritičara javnosti, bila je da „naoštari pero“ i napiše koji pasus o, prije svega populističkoj, izjavi Milorada Dodika. Bauer nas podsjeća da mediji ne samo da omogućuju, nego i zahtijevaju učestvovanje u kulturnim resursima društva. „Ko ih kritički ne uzima u obzir taj je ili strukturalno isključen i time žrtva strukturalne moći ili moralno indiferentan i time sukrivac zbog svoga odričanja od kompetencije“ (Bauer, 2005, str. 58). Dežulović zasigurno ne želi biti žrtva strukturalne moći a pogotovo ne saučesnik zbog prečutane istine. Svojim britkim perom skenira sve pore društva, pogotovo one strukture

koje su na vrhu piramide, koje imaju najveću moć, ali i najveću odgovornost, odgovornost prema javnosti koja im, očigledno, nije prioritet.

Etika, dakle, „ne predstavlja teret individualnog života, nego je ona kulturni horizont samoostvarenja nekog društva putem kojeg individuum može iskusiti moralni smisao svoje egzistencije“ (Bauer, 2005, str. 64). Dežulović ne osjeća teret, štaviše, rado ga se oslobođa pripovijedajući o društvenom cinizmu. Na taj način, ona je zaista njegov „kulturni horizont samoostvarenja“ u kome Dežulović pronalazi „moralni smisao svoje egzistencije“. Da zaključimo, ukoliko se etika ne mijesha s moralnim ili estetskim uljepšavanjem ili uljepšavajućim opisivanjem naše svakodnevnice i ako se ona ne suzi na tradicionalnu koncepciju moralne odgovornosti za ono što je dobro ili istinito, nego se shvata kao onaj kulturni metatekst komunikacijskog djelovanja putem koga komunikacijski smisao autentičnosti, participacije, transparentnosti, iskrenosti iskazivanja i empatije ostaje saglasan, tada etika predstavlja komunikacijsku stranu, odnosno istinski komunikacijski momenat produktivne upotrebe medija (Bauer, 2005, str. 69, 70).

Zaključak

*Nas je, seljake, kažem vam, ovaj slavni sud od mlogo čega oslobodio. Ne riču
nam više sa plandišta zadrigli bakovi niti nam bodu čeljadi; ne taru nam
više silne volovanice plotova i ušjeva ko u ono staro, blentavo, tursko vrijeme.
Danas ne moreš videti u svijeta žirovne i bakovite sermije. Što nam je slavni
sud ostavio, to je mirno, čudevno, pametno; istina, malo mršavo i slabo, ali
za nas, blentave Bošnjake, i nije drugo!*

Petar Kočić, Jazavac pred sudom

Još od vremena antičkog satiričara Lukijana od Samosate, preko Žana Moliјera, Nikolaja Gogolja, Marka Tvena, Radoja Domanovića, Branislava Nušića, pa sve do današnjih oštromunih kritičara društvenog licemjerja i ljudske pokvarenosti, satiričari su uvijek pronalazili način da šaljivo, ironično, ali i istinito, „ubodu u oko“ nosioce političke, ekonomskе i, uopšte, društvene moći. Ako već nisu mogli da se ravnopravno nose s njihovim paragrafima, helebardama, topovima i kazamatima, mogli su da, kroz prizmu ironije i sarkazma, udare tamo „gdje ih najviše boli“, u njihovu sujetu. Roman, pripovjetka, članak, kolumna – nije bitno u kojoj formi, formatu ili stilu – satira je uvijek dolazila do očiju i ušiju naroda i uveseljavala ga „niskim pobudama“ njihovih moćnika. Dežulović je samo jedan iz plejade „razotkrivača“ društvenih nedostataka.

Kada je riječ o kolumni „Mama, tata, pas i Srpska“, koja je bila predmet analize u ovom radu, primjetno je da Dežulović koristi u velikoj mjeri ironiju i sarkazam. Na taj način on izražava svoju slobodu, slobodu ironičara, za razliku od erističara (Dodik) koji uvijek mora da glumi i nikada nije sasvim oslobođen svog usuda. Dežulović svojim kolumnama razbija svaki monizam, pa i monizam koji je odlika Milorada Dodika. Inače, Dežulović se obraća na dijegetičkom nivou, njegovo pripovijedanje je ekstradijegetičko, spoljašnje, dakle pripovjedač nije dio dijegeze o kojoj pripovijeda. Takođe, Dežulović je i heterodijejetički pripovjedač zato što nije lik u situacijima o kojima pripovijeda. Pored toga, Dežulović majeutičkom vještinom, nizom pitanja i odgovora, dovodi čitaoca do saznanja koje im je bilo pred nosom ali nisu bili svjesni toga. Dežulović svoje kolumnne piše protiv opšte neuroze, opštег ludila koje je zahvatilo sve pore našeg društva i logično je da su njegove misli zahvaćene tim sveopštим ludilom. Njegove kolumnne su njegova kama-sutra. Pripovijedanje Borisa Dežulovića nosi zrno razuma koje je jednako materiji jedne umjetnosti. Umjetnosti koja na satiričan način teži ispravljanju društvene nepravilnosti.

S druge strane, sloboda govora je skoro uvijek dovođena u pitanje i bila ugrožavana, kako u prošlosti, tako i danas. Mnogi su dizali svoj glas protiv ugrožavanja prava na izražavanje slobodne misli, dok su drugi, takođe u znatnom broju, čitali i spuštali glavu uljuljkani raznim privilegijama i nagradama. Srećom, Boris Dežulović nije jedan od njih. Kao da mu njegovo ime poručuje da mora da se bori, Dežulović povjerenje čitalaca gradi na načelu mogućnosti kritičke refleksije a ne na poslušnosti prema autoritetu, čime opravdava epitet „britkog pera satire“. Da je Dežulović prečutao Dodikov populizam, takav čin bi predstavljao komunikaciju svjesnog ili ignorišućeg nepoštovanja prema istini. Njegova moralna dužnost, kao kritičara javnosti, bila je da javno i glasno istupi protiv ovog erističara. Satira je kulturni horizont samostvarenja Borisa Dežulovića u kome on pronalazi moralni smisao svoje egzistencije.

Srećom, dok postoje satiričari, sav cinizam i licemjerje „predvodnika društva“ neće proći nezapaženo i bez poruge. Na nesreću, povoda za satiru nikada neće nestati.

Ah! Taštino nad taštinama! Ko je od nas srećan na ovome svijetu? Ko od nas ima sve što želi? Ili je zadovoljan kad to dobije? – Hajde, deco, pokupite lutke, i spustite poklopac; naša predstava je svršena.
Viljam M. Tekeri, Vašar taštine

Bilješke

¹ Monizam: filozofsko shvatanje koje sve pojave svodi na jedan jedini princip, bilo u pogledu zakona koji u njima vladaju, bilo u pogledu morala, po kojem, dakle, tjesno i duhovno imaju isto porijeklo i u suštini su isto (Vujaklija, 1996, str. 561).

KORIŠTENI IZVORI

- Aristotel. (1988). *Nikomahova etika*. Zagreb, Hrvatska: Globus.
- Bart, R. (2008). Mit je govor. U J. Đordjević (ur.), *Studije kulture* (str. 249-274). Beograd, Srbija: Službeni glasnik.
- Bart, R. (2010). *Zadovoljstvo u tekstu & Varijacije o pismu*. Beograd, Srbija: Službeni glasnik.
- Bauer, T. (2005). Medijska etika – pitanje komunikacijske kulture. U N. Zgrabljić Rotar (ur.), *Medijska pismenost i civilno društvo* (str. 45-76). Sarajevo, Bosna i Hercegovina: Mediacentar.
- Dežulović, B. (2011, 18. januar). Tekst koji Nezavisne neće objaviti:
Mama, tata, pas i Srpska. *Oslobodenje*. Preuzeto sa <http://www.oslobodenje.ba>
- Đordjević, J. (2009). *Postkultura: uvod u studije kulture*. Beograd, Srbija: Clio.
- Hol, S. (2008). Kodiranje, dekodiranje. U J. Đordjević (ur.), *Studije kulture* (str. 275-285). Beograd, Srbija: Službeni glasnik.
- Kočić, P. (2011). *Izabrane pri povjetke & Jazavac pred sudom*. Banja Luka, Bosna i Hercegovina: Zadužbina Petar Kočić.
- Korner, Dž. (2005). Pristupi: zašto proučavati medijske forme. U A. Brigs i P. Kobli (ur.), *Uvod u studije medija* (str. 449-466). Beograd, Srbija: Clio.
- Korni, D. (1999). *Etika informisanja*. Beograd, Srbija: Clio.
- Lorimer, R. (1998). *Masovne komunikacije*. Beograd, Srbija: Clio.
- Lujak, T. (2012, 6. jul). Satiričar Radivoje Bojičić: gledaj da se baviš satirom, a vidi šta ćeš s njom. *Mixerportal*. Preuzeto sa <http://www.mixerportal.com>
- Nježić, T. (2008, 2. decembar). Satiričar kojeg je pojela satira. *Blic*. Preuzeto sa <http://www.blic.rs>
- Platon. (2008). *Odbrana Sokratova*. Beograd, Srbija: Dereta.
- Prins, Dž. (2011). *Naratološki rečnik*. Beograd, Srbija: Službeni glasnik.
- Radojković, M., i Miletić, M. (2006). *Komuniciranje, mediji i društvo*. Novi Sad, Srbija: Stylos.
- Radojković, M., i Stojković, B. (2004). *Informaciono-komunikacioni sistemi*. Beograd, Srbija: Clio.

- Stanojević, D. (2004). Retorika javne komunikacije. U Z. Vacić (ur.), *Etika javne reči u medijima i politici* (str. 91-113). Beograd, Srbija: Centar za liberalno-demokratske studije.
- Stanojević, D. (2009). *Medijska eristika i javni diskurs*. Beograd, Srbija: Serbika.
- Tekeri, V. M. (1969). *Vašar taštine*. Beograd, Srbija: Narodna knjiga.
- Vasić, V. (2010). Uslov istinitosti u medijskom diskursu. U V. Vasić (ur.), *Diskurs i diskursi* (str. 337-354). Novi Sad, Srbija: Filozofski fakultet.
- Vujaklija, M. (1996). *Leksikon stranih reči i izraza*. Beograd, Srbija: Prosveta.

THE SHARP PEN OF A SATIRIST: BORIS DEŽULOVIĆ AS A PARTICIPANT IN PUBLIC DISCOURSE

The paper is based on an analysis of discourse and narratives used by Boris Dežulović in his column. The aim is to determine whether and to what extent, through the prism of ethics, semantic context and rhetorical principles, these forms are fulfilled. One of the key aspects of this paper is in the principle of the freedom of speech – by abolishing the right of expression on a topic of social significance, the right to freedom of speech is abolished too. The right to a public opinion is essential for people to be able to inform themselves about all important issues of the society, and the community in which they live in and give their opinion of.

Keywords

discourse, satire, irony, Milorad Dodik, freedom of speech

Izvorni naučni radovi na
engleskom jeziku/
Original research articles in
English

Izvorni naučni rad

ON THE SEMANTIC FEATURES OF TABLOID ADJECTIVES

UDK 811.16'367.623'37
doi:10.7251/zip06113091v

Nevena Vučen*

Prirodno-matematički fakultet, Univerzitet u Banjoj Luci, Bosna i Hercegovina

The paper is a result of a corpus analysis of the three major British tabloids (HELLO, Daily Mail, and Daily Star). The analysis covered a 90,000 word corpus and aimed at the description of compound adjectives used in the tabloid texts. Apart from the descriptive approach to the adjective category, we wanted to see whether these were the words that largely affected the total meaning of such writings. Furthermore, we shall demonstrate the transparency in meaning of most these compounds. We will also try to show that, despite their transparent meaning, these compounds highly contributed the tabloid style due to their high expressiveness.

Keywords

adjectives, compounds, tabloids, semantics, style

Introduction

Being well-known as paraphrases, compound adjectives have been more than welcome in the tabloid texts. Furthermore, the subjectivity of language is a general characteristic of tabloids, i.e. the language they use is ‘emotional’ in order to provoke the readers’ strong reactions. The first thing that comes to one’s head as we speak of tabloids is sensationalism, defined by *Collins Cobuild English Dictionary* (2000) as “...the presentation of facts or stories in a way that is intended to produce strong feeling of shock, anger, or excitement.” In addition, the texts of tabloids are condensed leaving more space for photos, which is precisely one of the reasons the compound adjectives are very much welcomed. Tabloids are newspapers that aim at a wide range of audience largely reflecting the everyday language. Being the paraphrases as they are, adjectival compounds are what shall be referred to as ‘space savers,’ i.e. they are much shorter than the whole sentences and are suitable for texts such as those written in tabloids. Hence, using the de-

*nevenavucen@gmail.com

scriptive method, the paper aims at describing the tabloid compound adjectives and seeing whether they do reflect the bombastic language they are meant to describe and to which extent. Furthermore, the goal is to see if they react positively to some typical adjectival semantic criteria in being non-gradable, stative/dynamic, and inherent/non-inherent.

Corpus and methods

The analyzed corpus refers to the texts of three major British tabloids (*HELLO*, *Daily Mail*, and *Daily Star*) and covers around 90,000 words, i.e. 29,000 words of *HELLO* articles, 34,000 words from *Daily Mail*, and 26,000 words from *Daily Star* magazine. These newspapers were our final choice due to the easily accessed and regularly updated online editions. When it comes to choosing the articles, we did not use a specific criterion but rather picked the target articles randomly, i.e. around 10 articles weekly per each magazine. Namely, these magazines' online editions are updated daily but the articles were not chosen on a daily basis. Our choice was to pick the texts four days a week. This brings us down to the total of approximately 500 articles during the given period of time. The time framework includes the three-month editions, i.e. articles issued in March, April, and May 2008.

The description of adjective compounds – semantic criteria

In *The Cambridge Grammar of the English Language*, Rodney Huddleston (2002) says that there are not enough nouns and verbs in the English language that might express just every nuance in the meaning, and that "in English, the necessary finer gradations of meaning are expressed by means of words (and phrases) that alter, clarify, or adjust the meaning contributions of nouns and verbs" (p. 526). The words he referred to are the adjectives. Whereas on the grammar level we may divide words into parts of speech based on common morphological and syntactic features, the semantics distinguishes among words according to semantic types containing a joint meaning. According to Ruskin and Nirenberg (1995), one of the problems with adjectives is that "each of these can express different characteristic of a noun depending on the context" (p. 25). Up to now, there has been no agreement among theorists of semantics on what might be the most appropriate way to classify and describe the semantics of adjectives whatsoever. In addition, different authors use different terminology to describe the adjectives. Another division is found in *A Comprehensive Grammar of the English Language* by Quirk et al. (1985), in which a

three-dimensional adjective classification is made into stative/dynamic, gradable/non-gradable, and inherent/non-inherent (p. 412).

On the other hand, in *A Semantic Approach to English Grammar*, Dixon (2005) provided a detailed adjective division according to semantic types (p. 84, Table 1).

Criteria usually used to describe the nature of adjectives are syntactic positions and gradability. Thus, the syntactic criterion inevitably interferes with gradability, which is a part of semantic aspect (Rusiecki, 1985, p. 44). Kennedy (1999) defines gradability as “a characteristic that subsumes in turn two properties, namely the capability of being modified by degree adverbials such as very, quite, fairly etc. and that of appearing in a class of complex syntactic environments or ‘degree constructions’” (p. 48), in which *degree constructions* refer to *-er*, *-est*, *more*, *less* or similar forms.

According to Quirk et al. (1985), compound adjectives may semantically be considered as follows:

- (a) A¹ the *Anglo-Irish* agreement —> P* the agreement is *Anglo-Irish*
- (b) A the *red-green* alliance —> P* the alliance is *red-green*
- (c) A an *Anglo-Irish* lawyer —> P the lawyer is *Anglo-Irish*
- (d) A a *red-green* flag —> P the flag is *red-green*. (p. 56)

The authors classify (a) and (b) as non-inherent and they define (c) and (d) as inherent. Non-inherent only take the attributive position whereas inherent can also be found as a part of predicate. On the other hand, compounds with the *-ing* and *-ed* right constituents are endocentric compounds.

According to Huddleston and Pullum (2002), compound participle adjectives tend to lose verbal features in order to attain characteristics of adjectives (p. 318). Most authors' classifications somehow neglect a distinction based on the semantic relations between constituents. Therefore, we shall tackle a classification into synthetic and non-synthetic participle compounds. It is necessary for the dependant constituent to meet the internal semantic demands of the head word (Conti, 2006, p. 130). Hence, compounds such as *taxis-driver* or *letter writing* are pure synthetic compounds unlike *city driver* or *handwriting*, in which dependant constituent provides external, optional information on the head word. In general, a synthetic participle adjective compound is the one in which the participle head word is preceded by a constituent that is an internal obligatory argument of the head word (*fact-finding*, *smoke-filled*). Furthermore, a non-synthetic participle adjective compound is the one in which the left constituent stands for external information on the head word (*night-blooming*, *spit-roasted*) (Conti, 2006, p. 132).

Table 1 Semantic types of adjectives according to Dixon

Semantic type	Example
1. Dimension	Big, great, short, thin, round, narrow, deep
2. Physical property	Hard, strong, clean, cool, heavy (including corporeal subtype: well, sick, ill, dead, absent, beautiful, ugly)
3. Speed	Quick, fast, slow, rapid, sudden
4. Age	New, old, young, modern
5. Colour	White, black, crimson, mottled, golden
6. Value	a) Good, bad, lovely, perfect b) Odd, strange, necessary, crucial
7. Difficulty	Easy, difficult, tough, hard, simple
8. Volition	Deliberate, accidental, purposeful
9. Qualification with a number of subtypes	a) Definite, a factual qualification regarding an event: definite, probable, true, obvious b) Possible, expressing the speaker's opinion about an event, which is often some potential happening: possible, impossible c) Usual, the speaker's opinion about how predictable some happening is: usual, normal, common d) Likely, again an opinion, but tending to focus on the subject's potentiality to engineer some happening: likely, certain e) Sure, as for (d), but with a stronger focus on the subject's control: sure f) Correct: correct, right, wrong, appropriate, sensible. These have two distinct senses, commenting (i) on the correctness of a fact, similar to (a) (e.g. That the whale is not a fish is right), and (ii) on the correctness of the subject's undertaking some activity (e.g. John was right to resign).
10. Human propensity, again with a number of subtypes	a) Fond, with a similar meaning to liking verbs: fond b) Angry, describing an emotional reaction to some definite happening: angry, jealous, mad, sad c) Happy, an emotional response to some actual or potential happening: anxious, keen, happy, thankful, careful, sorry, glad, proud, ashamed, afraid d) Unsure, the speaker's assessment about some potential event: certain, sure, unsure, curious e) Eager, with meanings similar to wanting verbs: eager, ready, prepared, willing f) Clever, referring to ability, or an attitude towards social relations with others: clever, adept, stupid; lucky; kind, cruel; generous g) Honest, judgement of some person or statement as fair and just: honest, frank h) Busy, referring to involvement in activity: busy, occupied, preoccupied, lazy
11. Similarity, comparing two things, states or events	Like, unlike (which are the only adjectives to be followed by an NP with no preposition); similar, different, equal, identical, analogous, separate, independent, consistent

Below, we discuss two major groups of compound adjectives, i.e. *-ed* and *-ing* adjective compounds. Further on, other types of compound adjectives will be referred to as *particle+N*, *V+particle*, *N+Adj*, *Adj+Adj*, and *N+N*.

-ing participle compounds

The following are the examples of *-ing* participle compounds in which the left constituent is a noun, adjective, or adverb.

N-ing constructions

The **award-winning** drama tells the story of a unique teenage boy (Kyle) with a mysterious past and the family that takes him in. (Daily Star, April 8, 2008)

ICE maiden Holly Willoughby gave another of her trademark **figure-flaunting** frocks an airing at a star-studded telly awards bash last night. (Daily Star, March 20, 2008)

He's been filling in for Kanye West, 30, during live performances of Estelle's **chart-topping** single American Boy. (Daily Star, April 7, 2008)

Also wearing an **eye-catching** outfit was former model Caprice, who turned heads in her unusual maxi dress. (HELLO, May 6, 2008)

The group's ranks swelled when **fun-loving** Harry befriended another stag party, dressed as pirates, in a local bar. (HELLO, April 14, 2008)

The jazz chanteuse makes her acting debut opposite Brit hunk Jude Law in the new flick, starring as a young woman who undertakes a **soul-searching** trip across the States. (HELLO, April 3, 2008)

With her racy outfits and **man-eating** reputation, Nicollette Sheridan's onscreen character Edie Britt is far from mumsy. (HELLO, March 31, 2008)

Achieving a thin, healthy body was so **lifechanging** that she decided to help others. (Daily Mail, May 14, 2008)

The **hell-raising** royal – who reportedly started smoking at 14 and was on 20 a day at Eton – was seen puffing on a cigarette outside an airport terminal. (Daily Mail, March 31, 2008)

The father of five insists he has tamed his famous **lady-killing** ways. (Daily Mail, March 30, 2008)

Up until now, Hilton has been enjoying her **globe-trotting** holiday which has included stop-overs in London, Cape Town, Berlin and attending the Miss Turkey 2008 beauty contest in Istanbul. (Daily Mail, April 1, 2008)

From the semantics point of view, in most our examples the relation between the left constituent and the noun is synthetic and the participle head is preceded by a constituent which is an obligatory internal argument of the head word. Syntactically, the left constituent is a direct object in cases of all transitive verbs: *award-winning* – wins award, *fun-loving* – loves fun, *soul-searching* – searches soul, etc. Still, we saw some instances of non-transitive verbs (*convention-going* clients, *floor-standing* lamp). Thus, the first example is fully synthetic as *convention* is an obligatory complement of *go*, but the latter is non-synthetic because the noun provides additional information that the verb itself does not demand (spatial adjunct *floor*). Most *N+V-ing* patterns are attributive modifiers. Once we test them for gradability and predicative positions, we see most of them negatively respond to the test and are rather used as attributives. Nonetheless, these patterns are often used figuratively with reference to emotions, such as in *stomach-churning* (denoting something repulsive or unsettling rather than the stomach issues). It seems that conventionalization of the meaning would seem the right word for using *N-ing* as part of predicative. Semantically, these compounds are easy to find a matching single word adjective (*eye-catching* – striking, attractive; *stomach-churning* – revolting, disgusting).

Adj-ing constructions

Only one example was found:

The Texan actress plays *smart-talking* Lexie Littleton in George Clooney's latest offering Leatherheads, and says she is very different to her character. (Daily Star, April 9, 2008)

These compounds have the left constituent followed by an *-ing* participle, usually originating from the perception verbs (*foul-smelling*). *Adj-ing* compounds are synthetic because the adjective is the mandatory complement of the verb. Furthermore, the perception verbs are copulas and they demand a complement. These verbs are static, they are not used in progressives and are also referred to as *current copulas*, as opposite from *resulting copulas* such as *become*, *grow*, *turn*, *get*. The category including the verb *look* is highly productive (*good-looking*) and with most these compounds the gradability depends on the gradability of the left constituent adjective (except *great-looking* and *foul-smelling*). In addition, we may say that *great-looking* is nothing but a stronger form of *good-looking*.

Adv-ing constructions

Also, one example was found:

Gethin Jones is quitting Blue Peter after more than three years fronting the ***long-running*** BBC children's programme. (Daily Star, May 9, 2008)

What is typical of this type of compounds is that the left constituent obviously functions as an adverbial but formally can be identical to an adjective. These constructions are non-synthetic as the left constituent provides additional information but it is not a part of the verb argument. Apart from the context, the adverb choice also depends on the verb semantics. Thus, a movement verb will require a spatial adverb (*far-reaching* treaty). Nevertheless, sometimes a metaphorical usage may cause blurs between the adverbs of space and manner (*long-running*) or time and manner (*ever-changing*). Speaking of gradability, we may assume that they are mostly gradable because of the easy usage of *very* but the problem is to infer whether *very* refers to the whole compound or only to the adverb. On the other hand, some adverbs simply cannot be further amplified (*never ending*).

–ed participle compounds

N-ed constructions

Simply speaking, these compounds mean *having N* and are non-synthetic. It is a large group of compounds and the left constituent can be an agent (*Serb-dominated*), instrument (*propeller-driven*) or cause (*grief-stricken*). There are exceptions such as *Winchester-educated*, in which the noun is neither a noun nor an agent but simply provides additional information on the location. This is the case of our example *Streatham-born*.

"I've been *very career-orientated* my whole life and all of a sudden the focus just shifts." (Daily Mail, May 3, 2008)

The pop star was joined by her ***pint-sized*** personal trainer and constant gym companion Tracy Anderson, whom she was referred to by best friend Gwyneth Paltrow. (Daily Mail, April 1, 2008)

The ***flame-haired*** starlet has struggled to get her career back on track. (Daily Mail, March 31, 2008)

Consent forms were shoved in my face, but I couldn't bear the thought of her being ***brain-damaged***. (Daily Mail, April 1, 2008)

ICE maiden Holly Willoughby gave another of her trademark figure-flaunting frocks an airing at a ***star-studded*** telly awards bash last night. (Daily Star, March 20, 2008)

The *snakehipped* uberchick paid homage to the rock god, right, by singing an impromptu rendition of the rousing Alabama Song, which he recorded in 1967. (Daily Star, March 20, 2008)

"I get *starstruck* when I meet actors, and great musicians," he said at the New York premiere of the band's new film Shine A Light. (Daily Star, March 31, 2008)

At another point in the night, Sheffield band the Arctic Monkeys launched what appeared to be an *alcohol-fuelled* attack on the Brits school and were cut off mid-speech. (Daily Star, April 1, 2008)

The study into the bedtime rituals of 2,248 UK adults also revealed *time-honoured* methods were no longer effective in combating sleeplessness. (Daily Star, April 7, 2008)

The alleged incident came a year after the *Streatham-born* star had to mop floors at New York's Sanitation Department as punishment for throwing a *jewel-encrusted* BlackBerry phone at her maid. (Daily Star, April 4, 2008)

Baywatch, which features *bikini-clad* women and *muscle-bound* men working as lifeguards on the Hawaiian coast, has been running in the 11am slot since Friday. (Daily Star, April 8, 2008)

While her sister Beatrice chose to host a lavish fancy dress party at Windsor Castle to mark turning 18, Princess Eugenie had something a little more *action-packed* but lower key in mind to celebrate her special day. (HELLO, March 24, 2008)

The *raven-haired* royal chose to spend her March 23 milestone birthday on the slopes of upmarket Swiss ski resort Verbier with a group of her closest pals, including – of course – her mother the Duchess of York, and her big sister Beatrice, whom she describes as "my best friends in the world." (HELLO, March 24, 2008)

In Spain the holiday is *ritual-filled*, with local people carrying heavy floats bearing statues of Jesus or the Virgin Mary through their towns and cities to mark Holy Week. (HELLO, March 17, 2008)

Wearing a *1930s-inspired* suit, a dark trench coat and sunglasses, clean-shaven Johnny Depp is transformed into infamous bank robber John Dillinger in his latest film Public Enemies. (HELLO, March 26, 2008)

As fashion maestro Karl Lagerfeld strolled down the street with an *elfin-featured, raven-haired* beauty in New York, onlookers could have been forgiven for thinking the designer was being tapped for advice by style-conscious Katie Holmes. (HELLO, March 21, 2008)

The *porcelain-complexioned* actress partied with leading lights from the fashion set, such as Posh's designer pal Roberto Cavalli, at this year's

American Museum of National History's winter dance. (HELLO, March 12, 2008)

Adjectives like *snake-hipped* or *raven-haired* provide vivid descriptions. Adams (1973) refers to them as "derivational adjective compounds which contain a human or animal attribute, mental or physical, as second element" (p. 93). *N-ed* constructions appear to be a productive and infinite category. On one hand, we had examples referring to physical condition (*pint-sized*, *flame-haired*, *snake-hipped*, *muscle-bound*, *raven-haired*, *elfin-featured*, and *porcelain-complexioned*) and on the other were *career-oriented*, *brain-damaged*, *ritual-filled*, or *1930s-inspired*. These can all be paraphrased, so a *1930s-inspired suit* is a *suit inspired by 1930s*, which brings us down to one of the reasons this type of compounds are used in tabloids at first place. Namely, the texts are given less space than the photographs so these compounds are used as space savers.

Adj-ed constructions

This pattern in which the adjective modifies the past participle is frequent with compounds referring to nationality (*British-made*, *Scottish-born*) and they can obtain the role of an agent or a location. Thus, *British-born* can be paraphrased as either *born in Britain* or *born as British*. Furthermore, most our compounds referred to physical traits: *smooth-legged*, *shiny-faced*, *red-faced*, or *pink-dotted*. Still, we should point out that *-legged*, *-faced*, and *-dotted* are actually verbal forms functioning as adjectives.

Singer Celine Dion returned to her former *smooth-legged* look after recent pictures showed her looking decidedly hairy. (Daily Mail, March 19, 2008)

The Smile star appeared *high-spirited* as she started the morning in the company of friend-turned-lover Robertson Furze. (Daily Mail, May 12, 2008)

While Wood remains *tight-lipped* over his character's fate, the father-of-one has not been at work for the past seven weeks. (Daily Mail, March 26, 2008)

Burton was pursuing a torrid liaison with *British-born* blonde sex symbol Christine Norden. (Daily Mail, May 17, 2008)

A *shiny-faced* Renee was seen on the red carpet at the premiere of her new George Clooney directed film Leatherheads in Maysville, Kentucky. (Daily Mail, March 26, 2008)

But she appears to have skimped on the translucent powder, as the *ruddy-cheeked* actress gave off a rather shiny glow as she chatted to reporters. (Daily Mail, March 26, 2008)

The move was a *light-hearted* departure from the months of erratic behaviour, child custody disputes and police stand-offs which have blighted the young star's life in recent months. (Daily Mail, March 26, 2008)

Kate Moss's boyfriend Jamie Hince has been named one of the *worst-dressed* people in Britain. (Daily Mail, April 6, 2008)

But thousands descended on the station, forcing *red-faced* bosses to announce: "This is what happens if fools plan April Fools." (Daily Mail, April 19, 2008)

Bailey Rae, 29, met her *Scottish-born* husband while working as a cloak-room attendant at a Leeds jazz club. (Daily Star, March 27, 2008)

A Christmas Day episode of Catherine Tate's comedy sketch show featuring a *foul-mouthed* "Nan" and a Northern Ireland family exchanging gifts of terrorist paraphernalia did not breach standards, a TV watchdog ruled. (Daily Star, April 14, 2008)

Peaches Geldof and Daisy Lowe are to present a "*best dressed*" series for newly-named digital channel Fiver, it has been announced. (Daily Star, April 16, 2008)

Nestled in the arms of her proud mother Laura Lopes the *good-natured* two-month-old, who already has a shock of dark hair, was perfectly behaved as well-wishers fussed over her. (HELLO, March 18, 2008)

As hordes of photographers surrounded the *platinum-haired* beauty while she enjoyed a night out with pals in London, Agnes approached one of the paparazzi to ask if she could try her hand at a spot of amateur photography. (HELLO, March 18, 2008)

"I don't like being called *full-bodied*," she told him. "I've spent a long time getting this figure!" (HELLO, April 7, 2008)

Stepping out in *pink-dotted* frames, the supermodel was once more at the cutting edge of fashion. (HELLO, April 13, 2008)

Adv-ed constructions

Most these respond positively to gradability when tested with VERY. Still, there are exceptions that include comparative (*better-known*) or superlative forms (*worst crafted*) so the adverb form itself does not allow further gradability. Semantically, these compounds are usually transparent so from a *newly-sculpted body* we may easily assume that it refers to a 'body that has recently been shaped and is now fit.' The same is applicable to other examples.

A *heavily-retouched* Mariah, 37, appears to have transformed herself into her very own fantasy woman for the cover shot of new album E=MC2. (Daily Mail, March 26, 2008)

On the cover, Mariah is seen wearing a short gold dress, and looks lithe, extremely *long-limbed* and *heavily-tanned*. (Daily Mail, March 26, 2008)

The singer is currently in excellent shape having showed off her *newly-sculpted* body in the video for her new single. (Daily Mail, March 30, 2008)

Perhaps the *ludicrously-monikered* The Horrors frontman, 21, is overcome with pity for Peaches' little sister Pixie, 17, who spent the night filling the void of a boyfriendless existence with a shopping marathon. (Daily Star, March 22, 2008)

It's the first track to be released from the *eagerly-awaited* album, Hard Candy, due out April 28, and her Madgessty has pulled out all the stops. (Daily Star, April 5, 2008)

Meanwhile in the *hotly-contested* entertainment programme category, hit shows *Britain's Got Talent* and *Strictly Come Dancing* will go head-to-head with *Have I Got News For You* and *Harry Hill's TV Burp*. (HELLO, March 19, 2008)

Other compound adjectives

Particle-N constructions

These compounds were rarely used, so only two examples were found:

Singer Celine Dion has clearly recovered from her less than smooth *on-stage* moment. (Daily Mail, March 19, 2008)

With her racy outfits and man-eating reputation, Nicollete Sheridan's *onscreen* character Edie Britt is far from mumsy. (HELLO, March 31, 2008)

According to Bauer (1983), these compounds are a result of conversion from a prepositional phrase into premodifiers and are usually semantically transparent (p. 66).

V-particle constructions

The show's stylists banished her personal wardrobe of scuffed knee-high boots, ripped fishnet stockings, *see-through* tops, in favor of a more demure, feminine look. (Daily Mail, March 26, 2008)

Only one example was found, which was semantically transparent as we expected these formations to be.

N-Adj constructions

Last night the singer appeared in Seoul, South Korea, with a smooth pair of ***fur-free*** legs. (Daily Mail, May 5, 2008)

French-Canadian star took to the stage looking completely ***fuzz-free***. (Daily Mail, March 19, 2008)

The Princess wore a lurid pair of ***lime-green*** ski pants when she took to the slopes with her mother on Saturday. (Daily Mail, March 24, 2008)

After giving birth to baby Moses in 2006, the ***health-conscious*** actress was confronted with a weight gain of more than 21/2st. (Daily Mail, April 15, 2008)

The singer would have the public believe she is a bronzed, ***model-thin*** goddess – rather than the paler, curvier woman she really is. (Daily Mail, May 10, 2008)

The show's stylists banished her personal wardrobe of scuffed ***knee-high*** boots, ripped fishnet stockings, see-through tops, in favour of a more demure, feminine look. (Daily Mail, March 26, 2008)

Last month there was even speculation the ***image-conscious*** star had undergone plastic surgery after she was seen with a bruised face and eyes. (Daily Mail, April 1, 2008)

But as she left for Pentonville Prison today to see remanded Blake Fielder-Civil – who has reportedly threatened her with divorce because of her chronic lateness – she was looking remarkably ***scab-free***. (Daily Mail, April 1, 2008)

While her liver of steel is impressive, it's the Girls Aloud star's inhuman ability to maintain ***photoshoot-perfect*** hair and make-up after hours of sweaty socialising that defies belief. (Daily Star, March 22, 2008)

When it comes to *-free* compounds, these do not allow gradability due to the semantic features of the adjective itself. Namely, the combination of *free* and nouns essentially means the lack of a certain trait and the concept of absence is not gradable. Adjectives such as *model-thin* or *photoshoot-perfect* are recent compounds. Hence, their modern origin only validates our suggestion that this type of compound adjectives has what may be referred to as an 'open membership.'

Adj-Adj constructions

"In compounds of two adjectives, the first modifies the second" (Jespersen, (1914, p. 165).

The once curvy babe has turned ***super-skinny***. (Daily Star, April 1, 2008)

Adjectives like *super-skinny* are rather vivid in the description but do not allow further comparison.

As sleet peppered the area, the Queen arrived at the chapel wearing an extremely *light-pink* two-piece with matching hat. (HELLO, March 23, 2008)

N-N constructions

Showing off her own eclectic style, Ozzy's bubbly daughter Kelly went for a romantic *heart-shape* frame, too. (HELLO, April 13, 2008)

This is yet another example of transparent meaning as our adjective might be a paraphrase of 'a frame in the shape of a heart.'

Discussion and final remarks

As we have seen, the paper discusses the semantic aspects of compound adjective in the English tabloids. As for the semantic criteria, this brief account helped us infer that these types of compounds are typically synthetic adjectives and negatively react to gradability test and predicative usage. We managed to confirm that adjective compounds are transparent when it comes to the aspect of their meaning even though the constituents are highly dependant on each other and affect the total meaning of the compound.

In our introductory part, we mentioned that sensationalism is typical of tabloid texts and we suggested that the language they use should at least have some of the sensationalistic features. We aimed at adjectives precisely because their role is to describe things and to modify them. This seems to be the only part of speech that might express the strength of a message being sent. In other words, they are powerful enough to display the fine nuances in meaning of the total expression, which is precisely what the tabloids are trying to do. They need the language that is appealing and captivating so when they write about the celebrities or whatever the subject is, they can easily catch the reader's attention. As it was said earlier, these compounds are often used figuratively with reference to emotions. Thus, tabloids use words such as *stomach-churning* to denote something repulsive or unsettling and not to refer to actual stomach issues. On the other hand, these formations are easy to find matching one-word adjectives (*eye-catching* or *striking*). They are widely introduced in the texts of tabloids because of the bombastic, sensationalistic effect they may have on the readers and these compounds are certainly a practical tool to attain one such effect whatsoever. The bombastic language is only one of the reasons the compound adjectives are suitable for the tabloid texts. Furthermore, it is more effective to say *a red-haired actress* than *the actress with the red hair*, and so on. Namely, another reason for usage of these compounds is that the

tabloids leave more space for photos, which makes these *paraphrases* a perfect choice for saving space. The tabloid articles are actually short and brief reports leaving more space for fashionable and exclusive photos. Finally, the third reason the adjective compounds are suitable for tabloids is that they are not widely used in everyday language. If we consider the tabloids and the news on celebrities a sort of escape from the readers' everyday life, we should want to introduce them with the language that is not their boring reality. This is why compound adjectives are quite proper because it is hard to imagine one using words like *photoshoot-perfect* or *porcelain-complexioned* over a dinner table. To sum up, adjective compounds indeed are sensationalistic and highly expressive, which is why their usage helps the journalists bomb the readers with the eye-catching and ear-appealing news and reports.

Notes

¹ **A** – attributive. **P** – predicative.

REFERENCES

- Adams, V. (1973). *An introduction to modern English word-formation*. London, England: Longman.
- Bauer, L. (1983). *English word-formation*. Cambridge, England: Cambridge University Press.
- Collins Cobuild English dictionary*. (2000). London, England: Harper Collins.
- Conti, S. (2006). *Compound adjectives in English*. Pisa, Italy: Universita di Pisa.
- Dixon, R. M. W. (2005). *A semantic approach to English grammar*. Oxford, England: Oxford University Press.
- Huddleston, R., & Pullum, G. K. (2002). *The Cambridge grammar of the English language*. Cambridge, England: Cambridge University Press.
- Jespersen, O. (1914). *A modern English grammar on historical principles*. Heidelberg, Germany: Heidelberg University.
- Kennedy, C. (1999). *Projecting the adjective*. New York, NY: Garland Press.
- Quirk, R., et al. (1985). *A comprehensive grammar of the English language*. New York, NY: Longman.
- Raskin, V., & Nirenburg, S. (1995). *Lexical semantics of adjectives: A micro-theory of adjectival meaning*. (Technical report MCCS-95-288). Las Cruces: New Mexico State University.

Rusiecki, J. (1985). *Adjectives and comparison in English*. London, England: Longman.

Corpus sources

<http://www.dailymail.co.uk>
<http://www.dailystar.co.uk>
<http://www.hellomagazine.com>

O SEMANTIČKIM OBILJEŽJIMA PRIDJEVA U TABLOIDIMA

Rad je rezultat analize korpusa tri vodeća britanska tabloida (HELLO, Daily Mail i Daily Star). Analizirani članci su obuhvatili oko 90 hiljada riječi, a cilj je bio opis pridjevskih složenica koje se koriste u napisima tabloida. Osim deskriptivnog pristupa kategoriji pridjevskih složenica, htjeli smo da vidimo da li i u kojoj mjeri ova vrsta riječi utiče na sveobuhvatno značenje ovakvih novinskih tekstova. Pored toga, pokazaćemo da se značenje ovakvih složenica može okarakterisati kao transparentno. Takođe ćemo pokušati da pokažemo kako, uprkos transparentnom značenju, ovakve složenice uveliko doprinose stilu pisanja uslijed snažne ekspresije.

Ključne riječi
pridjevi, složenice, tabloidi, semantika, stil

POZIV ZA PREDAJU RADOVA

Pozivamo autore da nam predaju svoje istraživačke radeve i oglede na pitanja i teme iz komunikologije, odnosno uopšte iz ljudskog komuniciranja, posmatrane i analizirane iz različitih uglova, poput kulturološkog, lingvističkog, medijskog, vizuelnog, muzičkog, književnog, psihološkog, sociološkog ili informatičkog. Isto tako, prihvatljivi su radovi i na pitanja i teme iz kulturoloških studija, umjetnosti, lingvistike, književnosti, psihologije, sociologije, filozofije i informatike, *posmatrani iz komunikološkog ugla*. Takođe, možete nam dostaviti i mišljenja u vidu rasprave o nekom od prethodno objavljenih rada, kao i prikaze knjiga, filmova, predstava, izložbi, zanimljivosti sa interneta ili drugih društvenih događaja koje smatrate komunikološki važnim.

PREDAJA RADOVA

Autori mogu poslati za objavu samo izvorne, neobjavljene radeve, a predajom rada za publikaciju u časopisu *Znakovi i poruke* autori se obavezuju da iste radeve ne šalju za objavu u drugim časopisima.

Radovi se šalju elektronskom poštrom ili preko portala časopisa. Radovi se dostavljaju isključivo u formatu *.doc*. Pri pisanju rada moraju se koristiti sistemski fontovi (unicode) sa južnoslovenskim dijakritikama.

Ako rad nije pripremljen u skladu sa redakcijskom stilistikom ili nije u skladu sa tematskim okvirom, redakcija obaveštava autore o neprihvatanju rada za razmatranje za objavu najčešće u roku od petnaest dana od dana prijema rada. Ako je rad prihvaćen za razmatranje, redakcija obaveštava autora o odluci uredništva nakon prijema anonimnih recenzija. Ovaj postupak najčešće traje od tri do šest mjeseci.

Da bi vaš rad bio razmatran za objavu, pripremite ga u potpunosti u skladu sa redakcijskom stilistikom.

REDAKCIJSKA STILISTIKA

Jezik

Radovi se mogu predati na nekom od jezika naroda Bosne i Hercegovine, odnosno na srpsko-hrvatskom jeziku, kao i na

engleskom jeziku. Osim ako to nije nužno zbog razumijevanja sadržaja ili prostornih ograničenja, redakcija ne mijenja izraz i pravopis autora.

Vrste radova za objavu u časopisu

Izvorni naučni radovi

Izvorni naučni radovi predstavljaju izveštaj o vlastitom istraživanju, odnosno opis, analizu, interpretaciju ili objašnjenje nekog konkretnog teorijskog pitanja utemeljeno na naučno prihvatljivoj argumentaciji. Radovi u časopisu i njima odgovarajući prihvatljivi načini argumentacije mogu biti logičko-teorijski, teorijsko-istorijski, interpretativni i empirijski/kvantitativni (pregledni/anketni ili eksperimentalni). Kod korištenja empirijskog metoda, neophodno je koristiti i statističku analizu i argumentaciju. Svi empirijski radovi slijede sljedeću strukturu poglavla (tzv. *IMRAD*): *uvod* (koji sadrži: uvod u problem, objašnjenje važnosti problema, pregled literature, istraživačka pitanja i hipoteze), *metod* (opis procedura i načina istraživanja), *rezultate* (navođenje rezultata i statističke analize i argumentacije) i *raspravu* (analizu/raspravu o rezultatima, ograničenja istraživanja i zaključak). Preporučena dužina rada je od 5000 do 8000 riječi, zajedno sa bilješkama, tabelama i izvorima.

Izvorni ogledi i stručni radovi

Ogledi i stručni radovi u časopisu su originalna, opisno-interpretativna razmatranja naučnog, stručnog ili društvenog komunikološkog pitanja čija argumentacija ne mora biti utemeljena na naučnom istraživanju ili bibliotečkim izvorima, nego joj temelj mogu biti i tekuća društvena zbivanja i pojave, te vlastita ili tuda opažanja ili stručna iskustva. Preporučena dužina ogleda i stručnih radova je oko 5000 riječi, zajedno sa bilješkama i literaturom.

Rasprave, osvrti i prikazi

Rasprave su kratki argumentovani stavovi o mišljenjima ili stavovima iznesenim u nekim od prethodnih radova u časopisu ili o nekom komunikološkom, naučnom ili stručnom pitanju. Osvrti su kratki opisi ili objašnjenja značajnih pojava, skupova ili drugih događaja u komunikologiji i srodnim oblastima. U prikazima se iznose opisi i mišljenja o studijama, udžbenicima, knjigama, filmovima i drugim društvenim događajima iz oblasti. Rasprave, osvrti i prikazi dužine su do 1000 riječi, zajedno sa bilješkama i izvorima.

Preparacija rukopisa

Rad treba pisati *jednostrukim* proredom tako da na jednoj strani bude oko 600 riječi. Veličina slova je 12 pt, a širina margina 2,5 cm.

U rukopisu se ne navodi ime i prezime autora ili bilo kakvi podaci o autoru. Na posebnoj strani se navede: ime i prezime autora, el. adresa, institucionalno sjedište (mjesto zaposlenja, istraživanja ili studija) i kratka biografija. Na dodatnoj strani se, na srpskom i engleskom jeziku, piše: naslov rada, sažetak rada dužine 80-100 riječi, kao i pet (5) ključnih riječi korištenih u radu.

Upute za navođenje izvora u radu i na kraju slijede šesto izdanje Izdavačkog priručnika Američkog udruženja za psihologiju (APA). Kada se rad piše na srpsko-hrvatskom jeziku, od uputa APA se djelimično odstupa kod pisanja pojedinih pomoćnih riječi u korištenim izvorima, koje se prevode i prilagođavaju našem pravopisu. Kada se rad piše na engleskom jeziku, priručnik APA se primjenjuje u potpunosti¹.

Paragrafi

Prvi paragraf u radu i prvi paragraf u svakom poglavlju se ne uvlače. Drugi i svaki naredni paragraf u radu i poglavlju uvlače se za 5 mm.

Navodni znaci

U radovima treba koristiti sljedeće navodne znake, u skladu s pravopisom:

1. jednostruki navodni znaci: oba gornja zakriviljena: ‘rijec’ (ne donje niti ravne: , ’)

2. dvostruki navodni znaci:

a. srpsko-hrvatski jezik: prvi donji, a drugi gornji zakriviljeni: „rijeci pod navodicima“ (ne oba gornja niti ravna: ” ” ”)

b. engleski jezik: oba gornja zakriviljena: “rijeci pod navodicima” (ne donje niti ravne: „ ” ”)

Navođenje izvora

Kada se u vlastitom radu koriste tuđe ideje, pojmovi, rečenice, pasusi, hipoteze, rezultati istraživanja, interpretacije, teorijske podjele, izvorni pristupi i teorije, strukture, klasifikacije, formule, modeli, grafikoni, skice, šeme, slike, crteži, fotografije, oblici, zapisi, kadrovi, govori, kao i kad se dijelovi tudihih radova prepričavaju ili navode, tada se i u tekstu i korištenim izvorima tog rada uvijek

moraju navesti autor, izvorno djelo i broj strane ili strana, odnosno mjesto u radu ili djelu odakle su pojedini elementi preuzeti.

Navođenje izvora u radu

Korišteni dijelovi tuđih radova, djela, članaka i studija koji se koriste u vlastitom radu, u tekstu se dokumentuju tako što se, najčešće nakon navoda, u zagradi navede prezime autora, godina izdanja/objave i broj strane/strana tuđeg djela koje se citira, prepričava ili pominje.

Na primjer: Pojedini autori ističu da „postoje i druge, mnogo značajnije prednosti koje je sa sobom donela ekspanzija potrošnje na masovnom nivou“ (Kodelupi, 1995, str. 11). Ako se prezime autora izvorno već navodi u prethodnoj ili istoj rečenici vašeg teksta, isti citat se može navesti i ovako: Kodelupi (1995) ističe da „postoje i druge, mnogo značajnije prednosti koje je sa sobom donela ekspanzija potrošnje na masovnom nivou“ (str. 11). Ako se citat ili tema protežu na više posebnih strana, to se dokumentuje navođenjem svake strane ponaosob: (Kodelupi, 1995, str. 11, 23), a ako se protežu na više uzastopnih strana, navodi se opseg strana: (Kodelupi, 1995, str. 11-23). Kada se prethodni izvor navodi u radu na engleskom jeziku, primjeri iz zagrada bi glasili: (Kodelupi, 1995, pp. 11), (p. 11), (Kodelupi, 1995, pp. 11, 23) i (Kodelupi, 1995, pp. 11-23).

Kada se citat može integrisati u vlastitu rečenicu ili stav (paragraf), onda se tuđe riječi, pojmovi, sintagme i rečenice navode uz pomoć, odnosno između navodnih znakova. Ako je citat, međutim, duži od četiri reda ili 40 riječi, odnosno ne može se integrisati u vlastitu rečenicu ili stav, takav citat se ne piše pod navodnim znacima, nego ga nakon dvotačke treba pisati u novom stavu koji treba uvući za 5 mm. Na kraju takvog citata piše se autor, godina i broj strane. Na primjer:

Na prvi pogled, razmatranja ove vrste spadaju duboko u oblast istorijske lingvistike, pa ne mogu biti u bližoj vezi s pitanjima savremene jezičke norme, koja čvrstu i odelitu sinhronu ravan ima za ideal. Međutim, dve daleke oblasti naglo će stupiti u vezu ako postavimo ovakvo pitanje: šta ako se naš jezik ili neki njegov segment nalazi baš danas, na naše oči, u stanju haosa pred promenu? (Nedeljković, 1998, str. 1)

Ako se dijelovi tuđeg djela ne navode, nego se prepričavaju ili parafraziraju, taj tekst se ne piše pod navodnim znacima, nego se na kraju parafraziranog dijela u zagradi navede prezime autora, godina izdanja i broj strane.

Kada se tuđe djelo navodi ili pominje kao cjelina, onda se u zagradi, nakon pominjanja, navodi samo prezime autora i godina izdanja: (Kodelupi, 1995). Ovakav metod se koristi i kod pominjanja filmskih, muzičkih i scenskih djela.

Kada neki rad ima više autora, kod navođenja u zagradi dva autora se odvajaju veznikom „i“, a više autora zarezima, s tim da se prethodnji i posljednji odvajaju zarezom i veznikom „i“: (Cain i Burns, 1999), (Kodelupi, Cain, i Burns, 1999). Kada se prethodni izvor navodi u radu na engleskom jeziku, primjeri iz zagrada bi glasili: (Cain & Burns, 1999), (Kodelupi, Cain, & Burns, 1999).

Ako se koristi više djela istog autora objavljenih iste godine, tad se u tekstu (i na kraju rada) takva djela navode tako što se odmah iza godine objavljivanja rada napišu mala slova po abecednom redu. Na primjer: (Marković, 2005a), (Marković, 2005b).

Na prethodno navedene načine se u tekstu navode autori, odnosno knjige i studije, te članci u knjigama, časopisima i novinama, kao i filmovi i druga djela. Članci, tekstovi i druga djela bez autora navode se pisanjem naziva djela i godine izdanja (Kraj spora, 2007).

Navodi iz radova sa interneta ili drugih elektronskih izvora navode se isto, s tim da se, kada nema broja stranice članka ili teksta, piše broj stava članka iz kog se nešto navodi (Marković, 2008, stav 2). Isti navod na engleskom jeziku se, prema APA, piše: (Marković, 2008, para. 2).

Strana imena se u radu pišu onako kako se izgovaraju na jeziku na kom se piše rad, s tim što se pri prvom navođenju u zagradi ime daje izvorno. Alternativno, strana imena mogu se pisati izvorno u cijelom tekstu, s tim što se, u tom slučaju, pri prvom navođenju u zagradi ime/prezime može napisati i onako kako se izgovara na jeziku rada. Prezimena autora se kod navođenja u zagradama uvijek pišu izvorno, tj. onako kako su napisana u naslovu djela koje se navodi.

Kada se u radu pominje naziv nekog djela kao cjeline (npr. knjiga, časopis ili film), njihov naziv navodi se ukoso (*Otpisani*), a kada se pominje djelo koje je dio nekog većeg djela (npr. članak u knjizi, rad u časopisu ili pjesma sa albuma), takav naziv se navodi pod navodnim znacima („Postmodern virtualities“). Drugim riječima, oni naslovi koji se u Korištenim izvorima na kraju rada navode

ukoso, tako se navode i u radu, a oni naslovi koji se u Korištenim izvorima navode običnim slovima, u radu se obilježavaju navodnim znacima.

Navođenje izvora na kraju rada

Na kraju rada, ispod naslova „Korišteni izvori”, ili “References” ako je rad na engleskom jeziku, uvijek treba navesti spisak svih navedenih i korištenih izvora koji se pominju u tekstu. Po pravilu, svi izvori spomenuti u radu moraju se navesti na kraju rada, a na kraju rada ne treba navoditi izvore koji nisu spomenuti u radu.

Korišteni izvori navode se po abecednom redu prezimena prvog autora, a za djela koja nemaju autora, po prvoj riječi u nazivu djela.

Ako izvor zauzima više redova, svi redovi osim prvog uvlače se za 5 mm.

Ako je neko djelo izdalo više izdavača, navodi se prvi izdavač. Ako izdavač ima više sjedišta, navodi se prvo sjedište (po mogućnosti glavno).

U naslovima izvora na engleskom jeziku na kraju rada samo se lična imena, nazivi i prva riječ pišu velikim slovom, a sve ostale riječi malim slovima, bez obzira kako je naslov napisan u samom izvoru. Izuzetak su nazivi naučnih i drugih časopisa i novina, koji se uvijek pišu onako kako izvorno glase.

Ako se u radu na engleskom jeziku koriste leksikoni, rječnici, atlasi ili enciklopedije na drugim jezicima, iza originalnog naslova se u uglastim zagradama daje prevod takvih knjiga na engleskom jeziku.

Upute za navođenje pojedinih izvora na kraju rada

1. Način navođenja cijele knjige:

Prezime autora, zarez, Inicijal(i) imena, tačka, godina izdanja u zagradi, tačka, *Naziv knjige u kurzivu*, tačka, Mjesto izdanja, zarez, Država izdanja, dvotačka, Izdavač, tačka.

Obrazac za navođenje cijele knjige:

Autor, A., i Autor, B. (2000). *Naziv knjige*. Mjesto, Država: Izdavač.

2. Način navođenja članka u knjizi:

Prezime autora, zarez, Inicijal(i) imena, tačka, godina izdanja u zagradi, tačka, Naziv članka, tačka, In, Inicijali(i) imena urednika, Prezime urednika, (Ed.), zarez, *Naziv knjige u kurzivu*, pp. i početni i krajnji brojevi strana u zagradi, tačka, Mjesto izdanja, zarez, Država izdanja, dvotačka, Izdavač, tačka.

Obrazac za navođenje članka u knjizi:

1) engleski jezik:

Autor, A., & Autor, B. (0000). Naziv članka. In A. Urednik & B. Urednik (Eds.), *Naziv knjige* (pp. 00-00). Mjesto, Država: Izdavač.

2) srpsko-hrvatski jezik:

Autor, A., i Autor, B. (0000). Naziv članka. U A. Urednik i B. Urednik (ur.), *Naziv knjige* (str. 00-00). Mjesto, Država: Izdavač.

Ako je urednik jedan, na engleskom jeziku se to označava sa (Ed.), a više urednika sa (Eds.).

3. Način navođenja članka u časopisu:

Prezime autora, zarez, Inicijal(i) imena, tačka, godina izdanja u zagradi, tačka, Naziv članka, tačka, *Naziv Časopisa u Kurzivu*, zarez, broj časopisa u kurzivu, podbroj časopisa u zagradi neposredno iza broja samo ako svaki podbroj počinje od strane 1, zarez, početna i krajnja strana članka, tačka.

Obrazac za navođenje članka u časopisu:

Autor, A. (2000). Naziv članka. *Naziv časopisa*, 00(0), 00-00.

Ako je knjizi ili članku dodijeljen DOI, on se obavezno navodi na kraju iza tačke.

Obrazac za navođenje članka u časopisu sa DOI:

Autor, A. (2000). Naziv članka. *Naziv časopisa*, 00(0), 000-000.

doi:000000000000

Kod navođenja filmova, scenskih i muzičkih djela, kao i sadržaja elektronskih medija, koriste se slična pravila kao za navođenje knjige. Kod filmova i scenskih djela autorima se smatraju režiser i producent,

kod muzičkih djela kompozitor, a kod sadržaja iz elektronskih medija režiser, autor/urednik i producent.

Primjeri navođenja pojedinih izvora na kraju rada

a. knjiga

1) engleski jezik:

Kodelupi, V. (1995). *Tržišna komunikacija*. Beograd, Serbia: Clio.

2) srpsko-hrvatski jezik:

Kodelupi, V. (1995). *Tržišna komunikacija*. Beograd, Srbija: Clio.

b. knjiga čiji je autor pravno lice, koji je ujedno i izdavač

1) engleski jezik:

Komunikološki fakultet u Banjaluci. (2004). *Uvod u*

Komunikološki fakultet: 0405. Banja Luka, Bosnia & Herzegovina: Author.

2) srpsko-hrvatski jezik:

Komunikološki fakultet u Banjaluci. (2004). *Uvod u*

Komunikološki fakultet: 0405. Banja Luka, Bosna i Hercegovina: Autor.

c. knjiga bez autora

The world almanac and book of facts. (2006). New York, NY:

World Almanac Books.

d. članak u knjizi

1) engleski jezik:

Poster, M. (2001). Postmodern virtualities. In M. G. Durham &

D. M. Kellner (Eds.), *Media and cultural studies: Keyworks* (pp. 611-625). London, England: Longman.

2) srpsko-hrvatski jezik:

Poster, M. (2001). Postmodern virtualities. U M. G. Durham i D.

M. Kellner (ur.), *Media and cultural studies: Keyworks* (str. 611-625). London, Engleska: Longman.

e. članak u naučnom časopisu

Woods, E. (1996). Association of nonverbal decoding ability with indices of person-centered communicative ability.

Communication Reports, 9(1), 13-22.

f. članak u naučnom časopisu na internetu

1) engleski jezik:

Hutchinson, W. (2006). Information warfare and deception.

Informing Science, 9, 213-223. Retrieved from

<http://www.inform.nu>

2) srpsko-hrvatski jezik:

Hutchinson, W. (2006). Information warfare and deception.

Informing Science, 9, 213-223. Preuzeto sa

<http://www.inform.nu>

g. članak u ostalim časopisima i nedeljnicima

1) engleski jezik:

Nikšić, S. (2007, March). Ustav bez ustava. *NIN*, 2935, 70-72.

2) srpsko-hrvatski jezik:

Nikšić, S. (2007, mart). Ustav bez ustava. *NIN*, 2935, 70-72.

h. članak u dnevnim novinama sa autorom

1) engleski jezik:

Stanković, R. (2007, March 30). Privreda se vraća iz kome.

Politika, p. 19.

2) srpsko-hrvatski jezik:

Stanković, R. (2007, 30. mart). Privreda se vraća iz kome. *Politika*, str. 19.

i. članak u dnevnim novinama bez autora, na internetu

1) engleski jezik:

Kartica kao poklon. (2007, March 30). *Politika*. Retrieved from

<http://www.politika.rs>

2) srpsko-hrvatski jezik:

Kartica kao poklon. (2007, 30. mart). *Politika*. Preuzeto sa

<http://www.politika.rs>

j. film

1) engleski jezik:

Čulibrk, S. (Producer), & Đorđević, A. (Director). (1974).

Otpisani [Motion picture]. Serbia: CFS Košutnjak – Avala film & Televizija Beograd.

2) srpsko-hrvatski jezik:

Čulibrk, S. (producent), i Đorđević, A. (režiser). (1974). *Otpisani* [film]. Srbija: CFS Košutnjak – Avala film i Televizija Beograd.

k. televizijski program

1) engleski jezik:

Latin, D. (Editor), & Pavlinić, V. (Director). (2008, January 21).

Mediji i mafija [Television news magazine episode]. In V.

Vukašinović (Producer), *Latinica*. Zagreb, Croatia: Hrvatska radiotelevizija.

2) srpsko-hrvatski jezik:

Latin, D. (urednik), i Pavlinić, V. (režiser). (2008, 21. januar).

Mediji i mafija [emisija informativnog televizijskog programa].

U V. Vukašinović (producent), *Latinica*. Zagreb, Croatia: Hrvatska radiotelevizija.

Svi zajedno:

1) engleski jezik:

References

Ćulibrk, S. (Producer), & Đorđević, A. (Director). (1974).

Otpisani [Motion picture]. Serbia: CFS Košutnjak – Avala film & Televizija Beograd.

Hutchinson, W. (2006). Information warfare and deception.

Informing Science, 9, 213-223. Retrieved from

<http://www.inform.nu>

Kartica kao poklon. (2007, March 30). *Politika*. Retrieved from

<http://www.politika.rs>

Kodelupi, V. (1995). *Tržišna komunikacija*. Beograd, Serbia: Clio.

Komunikološki fakultet u Banjaluci. (2004). *Uvod u*

Komunikološki fakultet: 0405. Banja Luka, Bosnia & Herzegovina: Author.

Latin, D. (Editor), & Pavlinić, V. (Director). (2008, January 21).

Mediji i mafija [Television news magazine episode]. In V.

Vukašinović (Producer), *Latinica*. Zagreb, Croatia: Hrvatska radiotelevizija.

Nikšić, S. (2007, March). Ustav bez ustava. *NIN*, 2935, 70-72.

Poster, M. (2001). Postmodern virtualities. In M. G. Durham & D. M. Kellner (Eds.), *Media and cultural studies: Keyworks* (pp. 611-625). London, England: Longman.

Stanković, R. (2007, March 30). Privreda se vraća iz kome.

Politika, p. 19.

- Woods, E. (1996). Association of nonverbal decoding ability with indices of person-centered communicative ability.
Communication Reports, 9(1), 13-22.
- The world almanac and book of facts*. (2006). New York, NY: World Almanac Books.

2) srpsko-hrvatski jezik:

Korišteni izvori

- Ćulibrk, S. (producent), i Đorđević, A. (režiser). (1974). *Otpisani* [film]. Srbija: CFS Košutnjak – Avala film i Televizija Beograd.
- Hutchinson, W. (2006). Information warfare and deception.
Informing Science, 9, 213-223. Preuzeto sa
<http://www.inform.nu>
- Kartica kao poklon. (2007, 30. mart). *Politika*. Preuzeto sa
<http://www.politika.rs>
- Kodelupi, V. (1995). *Tržišna komunikacija*. Beograd, Srbija: Clio.
- Komunikološki fakultet u Banjaluci. (2004). *Uvod u Komunikološki fakultet: 0405*. Banja Luka, Bosna i Hercegovina: Autor.
- Latin, D. (urednik), i Pavlinić, V. (režiser). (2008, 21. januar). Mediji i mafija [emisija televizijskog informativnog programa]. U V. Vukašinović (producent), *Latinica*. Zagreb, Hrvatska: Hrvatska radiotelevizija.
- Nikšić, S. (2007, mart). Ustav bez ustava. *NIN*, 2935, 70-72.
- Poster, M. (2001). Postmodern virtualities. U M. G. Durham i D. M. Kellner (ur.), *Media and cultural studies: Keywords* (str. 611-625). London, Engleska: Longman.
- Stanković, R. (2007, 30. mart). Privreda se vraća iz kome. *Politika*, str. 19.
- Woods, E. (1996). Association of nonverbal decoding ability with indices of person-centered communicative ability.
Communication Reports, 9(1), 13-22.
- The world almanac and book of facts*. (2006). New York, NY: World Almanac Books.

Bilješke

Bilješke, tj. fusnote, koriste se samo za propratna objašnjenja, a ne za citiranje ili navođenje izvora. Za sve ideje i objašnjenja koja se mogu integrisati u glavni tekst ne treba koristiti bilješke.

Tabele, slike i ilustracije

Tabele treba koristiti isluživo za one podatke koji se ne mogu uključiti u integralni tekst, a podaci koji se u njima iznose neophodni su za razumijevanje istraživanja, odnosno dokazivanje hipoteza. U radu se može koristiti najviše jedna tabela veličine 9x15 cm ili dvije tabele veličine 9x6 cm. Ista uputa i dimenzije vrijede i za slike i ilustracije. Tabele, slike i ilustracije moraju se dostaviti kao zasebni dokumenti u tiff-formatu rezolucije najmanje 300 dpi. Slike mogu biti i u jpg-formatu. Treba imati na umu i da se tabele, slike i ilustracije štampaju crno-bijelo.

Ostale upute

Navođenje ostalih izvora, te oblikovanje sadržaja u tabelama, kao i šema, slika i drugih dijelova rada koji ovdje nisu objašnjeni, treba vršiti u skladu sa šestim izdanjem Izdavačkog priručnika Američkog udruženja za psihologiju (American Psychological Association. (2010). *Publication manual of the American Psychological Association* (6. izd.). Washington, DC: Autor). Osnovne upute o navođenju izvora i oblikovanju radova mogu se pronaći na stranici www.apastyle.org.

¹ Upute o primjeni i korištenju APA pripremila Jelena Ćurguz.

CALL FOR ARTICLE SUBMISSIONS

We invite authors to submit their research articles and essays on issues and topics in communication studies, or on general issues in human communication viewed and analyzed from diverse perspectives, such as cultural, linguistic, media, visual, musical, literary, psychological, sociological, or informational. Similarly, we will consider submissions on issues and topics in cultural studies, arts, linguistics, literature, psychology, sociology, philosophy and information science examined from a communication viewpoint. We also accept submissions such as discussions and commentaries on our previously published articles, reviews of books, films, performances and exhibitions, internet tidbits and summaries of other social events which are considered communicationally pertinent.

SUBMISSION INSTRUCTIONS

Authors can submit only their original and unpublished work. By submitting their manuscript to *Znakovi i poruke* authors affirm that their manuscript is not currently being considered for publication by any other journal and that they will not submit it to another journal until our review is final.

Manuscripts should be sent by email or online via the journal's site. All manuscripts should be submitted in the .doc format only. Only system fonts should be used with South Slavic diacritics.

The manuscripts will not be accepted for publication consideration if they are not prepared in accordance with the editorial guidelines or if they are not written within the thematic framework. The authors of such manuscripts will be notified of the decision usually within fifteen days of the receipt of the manuscript. If a manuscript is accepted for publication consideration, the editor will inform the author of the decision after the blind-peer reviews have been submitted. This procedure usually lasts from three to six months. If you want your manuscript to be considered for publication, please prepare it fully in accordance with the editorial guidelines.

EDITORIAL GUIDELINES

Language

Your manuscripts can be submitted in one of the languages of Bosnia and Herzegovina, i.e., in Serbo-Croatian, and in English. Unless essential for clarity of content or space limitations, manuscripts are normally not edited for style or orthography.

Types of articles published

Original research articles

Original research articles are reports on specific research, or contain a description, analysis, interpretation or explanation of a specific theoretical issue based on scholarly appropriate argumentation. The articles in the journal and their respective types of argumentation can be theoretical, historical, interpretative (qualitative) and empirical (quantitative). When quantitative argumentation is applied, statistical analysis and argumentation must also be applied. All empirical articles follow the so-called IMRAD section structure: Introduction (which usually contains an introduction to an issue, an explanation of the issue, a literature review, and research questions and hypotheses), Methods (details of research methods and procedures), Results (an overview of results and statistical analyses and argumentation) and Discussion (an analysis of the results and their implications, study limitations and a conclusion). The recommended length of the original research article is between 5000 and 8000 words including the notes, tables and references.

Original essays and professional articles

Essays and professional articles are original, descriptive and interpretative treatments of academic, professional or social communication issues, the argumentation of which is not necessarily founded on scientific research and bibliographic references, but can also be based on current social events and phenomena and personal and secondary experiences and insights. The recommended length of the essays and professional articles is about 5000 words including notes and references.

Commentaries, summaries and reviews

Commentaries are short, argumentative viewpoints on positions and opinions stated in the articles previously published by the journal, or

on other communicational, scholarly or professional issues. Summaries are short accounts of important developments, conferences and other events in communication studies and related fields. Reviews contain descriptions of and opinions on studies, textbooks, books, films and social events in the field. The length of commentaries, summaries and reviews is up to 1000 words including notes and references.

Manuscript preparation

Manuscripts should be prepared strictly in accordance with the sixth edition of the *Publication Manual of the American Psychological Association* (APA).

Manuscripts should be single-spaced, with 2.5 cm margins and 12 pt fonts. The name of the author or any other identifying information must not be included in the manuscript. A separate page should include the following information: author's full name, email address, institutional affiliation (place of work, research or study) and a short biography. An additional page should include the title of your manuscript, an abstract of 80 to 100 words and five (5) keywords describing your work, both in English and Serbo-Croatian.

Paragraphs

The first paragraph in the manuscript and first section paragraphs are not indented. Other paragraphs are indented 5 mm.

Quotation marks

Use double quotation marks for quotations and single quotation marks for quotations within quotations. Always use "smart" quotation marks.

Tables, pictures and figures

Tables should be used only for the data that cannot be integrated in the text and are indispensable for understanding the research or testing hypotheses. Only one table of 9x15 cm or two tables of 9x6 cm can be used in one manuscript. Figures and pictures should also be used sparingly. Tables, pictures and figures must be submitted as separate documents in the tiff format with the resolution of 300 dpi. Pictures are also acceptable in the jpeg format. Tables, pictures and figures are printed in black and white.

*Nastavak impresuma**Uredništvo*

Sanda Bjelajac, Komunikološki koledž u Banjaluci, član
Prof. dr Aleksandar Bogdanić, Univerzitet u Banjoj Luci, glavni i odgovorni urednik
Prof. dr Željko Bošković, University of Connecticut, član
Pred. mr Mladen Bubonjić, Komunikološki koledž u Banjaluci, član
Jelena Ćurguz, Komunikološki koledž u Banjaluci, redaktor i lektor
Tatjana Đermanović, Komunikološki koledž u Banjaluci, član
Pred. mr Ljubica Janjetović, Komunikološki koledž u Banjaluci, likovni i tehnički urednik
Prof. dr Toma Longinović, University of Wisconsin, Madison, član
Pred. mr Nevena Milašinović, Komunikološki koledž u Banjaluci, član
Mr Emir Muhić, Univerzitet u Banjoj Luci, član
Prof. dr Lisa Parks, University of California, Santa Barbara, član
Pred. mr Milana Piljak, Komunikološki koledž u Banjaluci, član
Pred. mr Ognjen Radović, Komunikološki koledž u Banjaluci, član

Savjet uredništva

Savjet uredništva čine članovi akademskog savjeta Koledža, odnosno istraživači i stručnjaci iz komunikologije, lingvistike, književnosti, umjetnosti, politikologije, psihologije, filozofije i sociologije
Prof. dr Željko Bošković, University of Connecticut
Prof. dr Slavo Kukić, Sveučilište u Mostaru
Prof. dr Toma Longinović, University of Wisconsin, Madison
Prof. dr Tatjana Marjanović, Univerzitet u Banjoj Luci
Prof. dr Lisa Parks, University of California, Santa Barbara
Prof. dr Midhat Riđanović, Univerzitet u Sarajevu
Prof. dr Zoran Tomić, Sveučilište u Mostaru
Prof. dr Miodrag Živanović, Univerzitet u Banjoj Luci

ISSN 1840-3239

A standard linear barcode is positioned at the bottom of the page. It consists of vertical black bars of varying widths on a white background. Below the barcode, the numbers "9 771840 323000" are printed in a small, black, sans-serif font.